

03.3
А60

Мидулла ДАДАБОЕВ

АМИР ТЕМУРНИНГ

ҳарбий маҳорати

3-4/25/

7-15

Ҳамидулла Дадабоев

**АМИР ТЕМУРНИНГ
ҲАРБII МАҲОРАТИ**

КИБЛИОТЕКА
БУХ. ТИП. «ЛП»
№ 68787

Тошкент
«Ёзувчи» нашриёти

7

Шарқ ва ғарб тилларида буюк тарихий сиймо Темурбек тарихига оид содномалар, адабий-бадний, илмий асарлар нujudга келди. Жаҳонгир ҳақидаги ҳар доим ҳам реал тарихий воқеаликка мос келадиган турли-туман афсона ҳамда ривоятлар туқилиб, маширқу магрибга тарқалиб кетди.

Сир эмас, совет тарихшунослиги, сиёсатшунослиги ва адабиётшунослигида Соҳибқирон ҳаёти ва феолияти, у яратган марказлашган давлатнинг туб моҳияти, бош гоёси, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий, диний нуқтаи назардан жаҳон тараққиётида тутган ўрни ва аҳамияти аксарият ҳолларда ҳукмрон марксча-ленинча дунёқараш замирида сохталаштирилди, мазмунин журттга бузиб талқин қилинди.

Истиқлол туфайли республикамида содир булаётган туб демократик ўзгарши ва қайта куриш жараёни Темурбекнинг туркий халқлар давлатчилиги анъаналарини, тажрибаларини, пелом ҳамда шарият қонун-қондаларини барио этилган қудратли давлатнинг асосий дастури қилиб, ўз сиёсати ва ҳукмини заминнинг жуда кенг минтақаларига ёйганлиги ҳақидаги бор ҳақиқатни бекаму кўст билишга, руй-рост англаб етишга имконият яратди.

Бутун онгли умрини «рости расти», яъни «ҳақ бўлсанг, нажот топасан», «куч-адолатда» сингари инсонпарварлик руҳи билан йўғришган ширларга суянган ҳолда сиёсат юритишга сарф қилган Темурбекнинг табиат инъом этган ақл-заковат, қобилият ва ҳарбий маҳоратини ишга солиб, давлатни идора қилиш усул ҳамда услублари андозаларини белгилаб бериш борасидаги саъй-ҳаракатлари, илгари сурган фикр-мулоҳазалари ўз ўтмишига янгича назар билан ёндошаётган бугунги авлод томонидан ҳар томонлама чуқур илмий асосда урганилмоғи, ижтимоий фан соҳалари мутахассислари олиб боражак тадқиқотлар учун мавзу бўлмоғи керак.

Билинмигча, Темурбек асос солган марказлашган йирик феодал жамият ва у олиб борган сиёсат тўғрисидаги холис фикрни сиёсатшунослар, ҳуқуқшунослар, тарихчилар, иқтисодчилар айтгани мақсадга молик.

Биз эса кенг китобхоналар афжор оммасига ҳавола қилинаётган ушбу рисолада Темурбекнинг жаҳоншумул обрў-этибор ва шон-шухрат тилишида бош омил ҳисобланган жиҳат, яъни саркардалик истеъдоди, ҳарбий маҳорати, жаҳон ҳарб санъати ривожига қўшган улкан ҳиссаси хусусида манбаларда қайд этилган аниқ маълумотларга таянган тарзда ўз мулоҳазаларимизни баҳоли қудрат билдирмоқчимиз, холос.

Муҳтарам ўқувчиларимизни ушбу рисолада Соҳибқирон исмининг Амир Темур эмас, балки Темурбек шаклида берилиши албатта, қизиқтирса керак. Бу борада шунини алоҳида таъкидлаш лозим бўладики, Мовароуннаҳрда туркийда битилган асарларнинг деярли барчасида жаҳонгирнинг муборак номи ушбу рисолада келтирилган шаклда қайд этилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг машҳур «Бобурнома» асарида Соҳибқирон номини ўттиз марта тилга олар экан, бирор марта ҳам Амир Темур демасдан Темурбек деб юртади. Ушбу ҳолатни биз Алишер Навоий асарларида, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достонида, муаллифи номаълум «Таворихи гузидда. Нуसरатнома» (XVI) сингари ёзма обидаларда кузатишимиз мумкин.

Соҳибқироннинг биз келтираётган тарада номланишини у зот барҳаётлигида ёзилган хужжатлар, қуидаликлар ҳам тасдиқлайди.

Жумладан, 1403—1406 йиллар давомида Самарқандда расмий

ташриф билан булган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихо Соҳибқироннинг ҳақиқий номи Темурбек эканлигини қайд этиб ўтади.¹

Англия қироли Генрих IV нинг 1402 йили, Франция қироли Карл VI нинг 1403 йил 15 июнида Соҳибқиронга йўллаган мактубларида ҳам Жаҳонгирининг номи Темурбек шаклида келтирилади.²

Юқорида зикр этилган ашёвий далиллардан келиб чиққан ҳолда буюк юрдошимизнинг исмини аксарият форсий адабиётда қайд этилган, Эрон ва Турон халқлари орасида шуҳрат топган Амир Темур шакли билан бир қаторда Темурбек шаклида қўллаш ҳам мақсадга мувофиқдир.

¹ Қаранг: *Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимуру [1403—1406]*. Перевод со староспанского. М., Наука. 1990, б. 69.

² Қаранг: *И. Умиеков. Из истории международных отношений Средней Азии с западной Европой в начале XV в.* М., 1960, б. 7, 8.

ИСТЕЪДОДНИНГ САЙҚАЛ ТОПИНИ

Темурбек ибн Тарагай ибн Абагай 1336 йилнинг 9 апрелида Мовароуннахрнинг гўзал шаҳарларидан бири бўлмиш Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз) га қарашли Хўжа Илгор қишлоғида дунёга келди¹.

Темурбек ёшлик чоғидан ҳарб ишига ўзгача муҳаббат ва эҳтирос билан қарай бошлади. Унда ҳарбий санъатга бўлган қизиқишнинг ўта эрта пайдо бўлишида падари бузруквори, амир Қазаган (1358 йили шахид бўлган) давлатнинг арконларидан бири, мардлиги, шижоати ва олижаноблиги билан ном чиқарган амир Тарагайнинг (1360 йили вафот этган) маълум даражада таъсири борлиги шубҳасиз.

Навқирон ёшга етган Темурбек салкам бир ярим асрлик мўғуллар истибодига чек қўйиш, феодал тарқоқлик натижасида Чигатой улусида ҳукм сураётган ўзаро низолар ва урушларга барҳам бериш, таниқ и ва ички зугум туфайли тинчаси қуриган халқ оммасига мадад қўлини чўзиш, хароб бўлган шаҳар ва қишлоқларни қайта обод қилиш, улусни таниқаридан бўладиган босқинлардан ҳимоя қилиш сийғари олижаноб мақсадларини юзага чиқаришнинг бирдан-бир нули — ҳокимиятнинг қўлга киритиш эҳтилолини яхши англаб етади. Яқин йиллар ичида рўёбга чиқажак режалари ҳақида Темурбек аввалдан уни қўллаб-қувватлаган, кейинчалик эса унинг садоқатли ва инюнчли бек ҳамда саркардалари қаторидан ўрин олган Аббос, Довуд, Қумари, Муайяд, Сайфуддин, Сарибуга,

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур [Темур тарихида тақдир ажойиботлари]* Тошкент. Меҳнат, 1992. 6-б; *Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 годах. Подлинный текст с переводом и примечаниями И. И. Срезневского.* СПб, 1881, б. 238. *Якубовский А. Ю.* Тимур [опыт краткой характеристики] Вопросы истории. 1946. № 8—9. б. 53.

Идику Темур, Жаку каби тенгқурлари билан очикдан-очик ўртоқлашар эди. Дўстлари Темурбекининг яқин кезларда давлатни эгаллаш, жуда катта ҳудудда барпо этиладиган кучли салтанатга асос солиш, атоқли саркарда бўлиб етишишини олдиндан сезгандай ўзларини унга яқин тутар, у бел боғлаган жуда масъулиятли ва шарафли ишга киришинида мададкор бўлишларини рўй-рост баён қилардилар.

Темурбек қасд қилган юмушни ниҳоясига етказишда унга таянч ва суянч бўлишга аҳд қилган, шодлик онларини ёки заҳмат азобларини у билан баҳам кўришга, оғир дақиқаларда ундан юз ўғирмасликка қасамёд қилган биродарларининг бегараз кўмаги ва айниқса, мўгул босқинчилари зулмидан азият чеккан Мовароуннаҳр халқи барча табақаларининг қўллаб-қувватлаши ҳамда бевосита иштирокида 1370 йили ҳокимиятни қўлга олиш, Шимолий Анадули, Ҳиндистон каби минтақаларга бир лигидан маҳрум бўлган мамлакатни бирлаштириш, истиқлолни қайта тиклаш бахтига муяссар бўлади.

Темурбек тахтга ўтириш боиси улароқ пжтимой, сиёсий, иқтисодий ҳаётда содир бўлган ижобий ўзгаришлар ўз ифодасини ҳарб ишида ва ҳарбий санъатда ҳам намоён этади.

Асосий карвон йўллари устидан назорат ўрнатиш¹, улус қудратини янада ошириш, халқ турмуш тарзини яхшилаш сингари устувор мақсадлар йўлида Темурбек ўша даврда тенги йўқ ҳарбий кучлари билан Ҳата, Эрон, Афғонистон, Кавказ, Ироқ, Шом, Миср, Дашти Қипчоқ, Шимолий Анадули, Ҳиндистон каби минтақаларга бир неча бор қўшин тортиб борди, оламшумул зафарлар қучди.

Ҳарб тарихи Темурбекини жаҳоннинг энг буюк саркардаларидан бири сифатида, ҳақли равишда, тан олади.

Унинг ҳарбий истеъдоди асосан икки йўналишда: моҳир ҳарбий ташкилотчи ва атоқли саркарда тарзида ёрқин намоён бўлди².

¹ Қаранг: Самарканд при Тимуре и тимуридах. Очерк А. Ю. Якубовского с двадцатью автотипизмв. Л., 1933, б. 13, 15-16.

² Қаранг: Муминов И. М. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии. Ташкент, 1968, б. 28—29, Граков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрта ва унинг қулаши. Тошкент, 1956, 288—318 б. Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингизхане и Аксак-Тимуре. М.—Л., 1934; Иванин М. И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингизхане и Тимурлане. СПб., 1875; А. Ю. Якубовский Тимур... б. 68.

Буюк лашкарбоши ва поватор ҳарбий ташкилотчи сифатида Темурбек ўта интизомли армия тузишга, муҳораба чоғида қўшин қисмларини санъаткорона бошқаришга, жанг тақдири ҳал бўладиган жойларга ҳарбий кучларини ўз вақтида усталик билан йўллашга, ҳар қандай тўсиқ ва ғовларни тadbиркорлик билан босиб ўтишга, армиядаги жанговар руҳни керакли даражада ушлаб туришга муяссар бўлди.

Соҳибқирон турк-мўғул халқлари, хусусан Чингизхон лашкари тузилишини, уларнинг жанг олиб бориш амалларини атрофлича ўрганиб, таҳлил қилади ва зарур ўзгартиришлар киритади.

Темурбек барпо этган армиянинг тузилиши Чингизхон тузган қўшин тизими ва тузилишига маълум даражада яқин бўлса-да, бироқ қўйидаги муҳим жиҳатлари билан фарқланар эди:

1. Чингизийлар қўшини яъни мажбурий асосида ҳарбий хизматга чиқариладиган халқ лашкаридан иборат бўлган ҳолда, Темурбек армияси умумхалқ характериغا эга эмас эди.

2. Чингизхон даврида қўшин асосини кўчманчи ойма ташкил қилган эди. Темурбек қўшинига олиб бош қўмондан кўрсатган аниқ талабга биноан чорвадорлар қатори қосибчилик, ҳунармандчилик, деҳқончилик билан машғул ўтроқ аҳолидан ҳам сезиларли миқдорда аскар олинган¹.

3. Темурбек қўшинида ҳарбий кучларнинг асосини ташкил қилувчи отлиқ аскарлар билан бир қаторда ниёдалардан тузилган қисмлар ҳам анчагина бўлган. Маълумки, Чингизхон қўшини, забт этилган мамлакатлар аҳолисидан мажбурий тартибда тузилган ҳашарни ҳисобга олмаганда, ниёда аскарларга эга бўлмаган.²

4. Темурбек Шарқда биричилардан бўлиб ўз армиясига ўт сочар қурол, яъни тўп-раъдни олиб кирди.³

5. Соҳибқирон тоғли ҳудудларда жанг ҳаракатлари олиб боровчи ниёдалардан тузилган махсус ҳарбий қисмларни ташкил қилди.

¹ Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский Ю. А. Олтин Урда... 293 б.

² Қаранг: История народов Узбекистана. Т. 2. М., 1947. с. 382, Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Урта... 293 б., Якубовский А. Ю. Тимур... б. 70.

³ Қаранг: Беленицкий А. М. О появлении огнестального оружия в Средней Азии и Иране в XIV—XVI вв. // Известия АН СССР, Таджик. филиал. Сталинабад. 1949.

6. Темурбек жаҳон ҳарб санъати тарихида биринчи бўлиб қўшинини жанг майдонида етти қўлга бўлиб жойлаштириш тартибини жорий этди.¹

7. Темурбек армиясида аёллардан тузилган бўлинмалар бўлиб, улар жанг чоғи эркаклар билан бир сафда турган, қаҳрамонлик ва матонат намуналари кўрсатган.²

Темурбек қўшини таркибини Мовароуннаҳр, Даниш Қишлоқ, Хуросон, Эрон, Бадахшон, Мугулистон, Хоразм, Мозандарон, Жата сингари ерлардан йигилган аскарлар ташкил қилар эди.

Унда мунтазам қўшинга хос бўлган кўпгина белгилар мавжуд эди: қўшин сон жиҳатдан аниқ ва пухта ташкил қилинган, унинг жанговар тартиби — *ясол* жангдан-жангга такомиллаштирилиб борилган, армия ўз замонасининг илгор қурол ва техникаси билан қуролланган, айнан бир турдаги қурол-яроғ, аслаҳа-анжом билан таъминланган, қисмлар бир-биридан кийим боши, тутган байроқ ёки туғи орқали ҳам фарқлашган.³ Бундай ажралиб туриш жанг пайтида қўшинини бошқаришда жуда қўл келган.

Душман мудофаасини турли усуллар ёрдамида барбод қилиш, ганим томонининг йирик ва мустаҳкам мудофаа нишоотларига эга бўлган шаҳарларига қўққисдан кучли зарба бериш, забт этилган мамлакатнинг бошлиқларини ва, айниқса, лашкарбошиларини ҳибсга олиш, қалъа ҳамда қўргонларни узоқ муддат давомида муҳосара қилиш, ёв кучларини иложи борича кенг қамровда қуршаб олиш, унинг қишлоқ, шаҳар, туман, вилоятларини бири-кетин фатҳ этиш, душманин батамом яксон этгунга қадар таъқиб қилиш. фатҳ бўлган юртларни бошқариш учун ўзининг нишончли вакилларини тайинлаш сингари стратегик мақсадларини кўзлаб иш юритиш Темурбекда кўплаб зафарлар олиб келди.

Тактика жиҳатдан Темурбек армияси ўзига хос хусусиятларга эга эди. Қўшиннинг ясоли Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Чингизийлар қўшини жанговар тартибидан фарқли ўлароқ, етти қисм — *қўлга* ажратилган, разведка аъло даражада йўлга қўйилган, қисмларнинг жанг майдонида ҳамда юриш вақтида талаб да-

¹ Қараанг: *Якубовский А. Ю.* Тимур... б. 70.

² Қараанг: *Ибн Арабшоҳ.* Кўрсатилган асар... II китоб, 99—100 б.

³ Қараанг: *Разин Е. А.* История военного искусства. т. II, М., 1957, б. 234.

ражасида ҳаракат қилиши учун зарур тадбир ва режалар ишлаб чиқилган, уларни жанг пайтида оператив бошқаришга алоҳида катта эътибор қаратилган. Темурбек *уллик*, *юзлик*, *минглик* ҳамда *туман* қўмондонларини танлан масаласига бевосита раҳбарлик қилган. Лашкарбошилик салоҳиятига эга бўлган қўмондонларнинг туғри танланганлиги ва ўз жойига қўйилганлиги аксар ҳолларда жанг натижасининг муваффақиятли якунланишига сезиларли таъсир кўрсатган.

Соҳибқироннинг ҳарб санъати ривожига қўшган улкан хизматларидан яна бири — қўшин қаноатларини жанг чоғида душман ҳужумидан муҳофаза қилиш ва аксинча таним кучларини ён томондан айланиб ўтиб, унга ортдан зарба бериш мақсадида тузилган отлик қисм — *кунбул*|| *кумбул*нинг жорий этилишидир. Бундай мутлақо янги ҳарбий қисм, тарихнинг гувоҳлик беришича, Александр Македонский, Ганнибал, Людвиг XIV, Буюк Фридрих, Чингизхон каби донгдор саркардалар қўшинида бўлмаган. Фақат XIX асрнинг атоқли лашкарбошиси Наполеон Бонапарт армиясининг жанговор тартибда қўшин қаноатларини ҳимояловчи қисм мавжудлигини кузатиш мумкин. Ҳарбий мутахассисларнинг, Наполеон Шарқ мамлакатларига ҳарбий сафар қилишдан аввал Темурбек армияси тузилишини, унинг жанг олиб бориш йўл-йўриқларини синчиклаб ўрганган, зарур тонган тактик усулларни ўзлаштирган деган мулоҳазаси, ҳар қалай, ҳақиқатдан йироқ эмас.¹

Ҳўш, турк-мўғул халқлари армиясининг беш қисмдан иборат анъанавий жанговар тартибига ўзгартириш қачон киритилди, яъни ясолин етти қисмга бўлишга Соҳибқиронни қандай зарурият мажбур этди, деган саволнинг тугилиши табиий.

Ушбу саволга қониқарли жавоб олиш учун Темурбекининг Балх ҳокими амир Ҳусайн (1370 йили ўлдирилган) билан иттифоқда 1365 йили Жата (Мўғулистон) хони Илёсхожага қарши қилган, тарихга «Лой жанги» номи билан кирган муҳорабада иттифоқдошлар *чериги* қандай ясолда жойлашганлигини кузатиш керак бўлади.

Йирик қўшин билан Мовароуннаҳрга бостириб кирган Илёсхожа ҳужумини даф этиш мақсадида Темурбек ва амир Ҳусайн черик жамлайдилар.² Амир Ҳусайннинг

¹ Қаранг: *Иванов М. И.* О военном искусстве. ... б. 163.

² Қаранг: *Шарафиддин Али Йодий.* Зафарнома, Тошкент, Камалак, 1994 й., 103—113 бетлар.

сипоҳи Чиноз ва Тошкент оралиғидаги сув бўйини ўз қўнимгоҳи қилиб турган Темурбек қўшини билан қўшилади ва белгиланган будал — яъни, позицияларига тушади. Илёсхожа сипоҳи ҳам Бодом суви ёқасига ўрнашади. Муҳолиф томон қоровулларининг назари бир-бирига туқнаш келгач, ҳар икки томон байроқларни ҳил-ниратиб, дўмбираларни гумбирлатиб, сафларини ростлайдилар. Амир Ҳусайн барангарга бошчилик қилади. Барангарнинг кунбулида арлат қабиласининг вакили Тиланчи, илгор қисм — ҳиравулда Улжайтуй апарди, Шер Баҳром, Пулатбўга, Фарҳод апарди, Малик баҳодир ва ўзга номдор баҳодирлар жойлашади. Жувангарга Темурбек қўмондонлик қилади, унинг кунбулида Сарибугақипчоқ қавми билан туради. Ҳиравулда эса Темурхожа ўғлон тайинланади. Марказ — қўлда амир Жаку, амир Сайфуддин, амир Мурод барлос, Аббос баҳодир ва бошқа атоқли баҳодирлар жангга шай бўлиб туради. Баёндан Темурбек ва амир Ҳусайн черигининг ясоли барангар, жувангар, қўлдан иборатлиги, шу билан бирга барангар ҳамда жувангарнинг ҳар бири қўшимча аскар қисм-кунбул ва ҳиравулга эга бўлганлиги равшан бўлади. Бу ясолнинг нисбатан заиф томони шундан иборат бўлганки, барангар ва жувангарга қараганда қўл анча кучсиз бўлган, унинг на илгор қисми, яъни ҳиравули, на кўмакчи захира қисми ҳам бўлмаган.¹ Шарафуддин Али Йздий иттифоқчилар лашкарининг сон жиҳатдан ганим сипоҳидан зиёд бўлганлигини таъкидлаб ўтади. Жанг бошланиш арафасида кучли жала қўйиб, жанг майдони лой бўлиб кетади. Намгарчиликнинг ҳаддан ташқари кучлилигидан кийим-кечак ва асбоб-анжом шу даражада оғирлашадикки, пиёдада ҳам, отликда ҳам қимирлашга мажол қолмайди. Жата лашкари бошларига кигиз ёпишиб, кийим-кечак ҳамда қурол-яроғни ёмгирдан пана қиладилар. Иттифоқчилар қўшини уларга яқинлашини билан жаталиклар кигизлар остидан чиқиб, дам олиб турган отлар билан жангга ташланадилар. Темурбек ёнини амир Ҳамид ва унинг биродари Шангум пўён сардорлик қилаётган барангарига шикаст етказди. Аммо рақибнинг Широул ҳамда Ҳожибек қўмондонлигидаги кунбули иттифоқчилар барангари кунбулидан устун келди ва унинг сардори Тиланчини қувлаб, ун қўлда турган амир Ҳусайн қошигача олиб боради. Саросима-

¹ Қаранг: Якубовский А. Ю. Тимур... б. 70.

га тушган амир Ҳусайн аскарлари қочинга юз тутади ва тарқалиб кетади. Лашкарининг унги қаноғидаги вазиятдан хавотирга тушган Соҳибқирон ўз қўли остидаги ўн етти *фавж* билан амир Шамсуддин бошчилигидаги ганим қисмга кучли зарба беради ва уни тўзигиб юборади. Қўлга киритилган ютуқни мустаҳкамлаш йўлида Соҳибқирон амир Ҳусайн ҳузурига чопар юбориб, биргалашиб душманининг асосий кучларига ҳужум қилишни таклиф этади. Бироқ, мутаккаббир амир Ҳусайн: «Бу жангда ҳеч тириниш керак эмас ва бу борада ортиқча уринмаслик лозим», — деб жавоб қайтаради. Эртаси жанг давом эттирилади ва Жата лашкари мағлубиятга учраб, қочинга тушади. Иттифоқчилар орқасига қарамай чекинаётган Илёсхожа аскарларини таъқиб қила туриб, амир Шамсуддин қисмидан ажралиб қолган аскарини гуруҳга дуч келиб қолади ва беихтиёр бу тўп билан *жидол* қилишга мажбур бўлади. Кутилмаган фурсатдан усталик билан фойдаланган душман ўз сафларини қайтадан тартибга келтиради ва таъқибчиларга қарши бирдан ҳужумга ўтади. Иттифоқчилар танг аҳволга тушиб қолади ва улар отларининг жиловини орқага буришдан ўзга чора топа олмайдилар. Қочаётганларнинг отлари лой ва балчиққа ботиб қолади. Тўс-тўполонда ўн мингга яқин аскардан жудо бўлган иттифоқчилар Кенга қараб равона бўладилар. Мана шу мағлубиятдан керакли хулосалар чиқарган Темурбек 35 йил давомида олиб борган дўхтовсиз юришлари пайтида қўшинининг жанговар тартибининг мутасил такомиллаштириб туришга катта эътиборини қаратди. У қўшин маркази — қўлни илғор қисм-ҳиравул ҳамда мададкор қисм-чағдавул билан мустаҳкамлади ва уни фақат олий бош қўмондон олдида масъул қилиб қўйди.¹

Тарихий манбаларда² келтирилган маълумотларга қараганда, отлиқ аскарлар Темурбек армиясининг зарбдор қисми ҳисобланган, улар огир ва енгил қурооллар билан қуроолланган суворий гуруҳларга бўлинган. Ёй, садоқ ва қилич билан енгил қуроолланган отлиқлар асосан разведка ва соқчилик билан шугулланган, ўта зарур чоғдагина душман кучлари билан жанг қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

¹ Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда... 297—298 б; Якубовский А. Ю. Тимур... б. 70.

² Қаранг: Уложение Тимура. Казань, 1894, б. 52—53; Самарканд при Тимуре... б. 17; Иванин М. И. О военном искусстве... б. 149.

Дубулга, зирих (совут), қилич, ёй, садоқ, қалқон ва найза билан таъминланган огир қуrolли суворийлар сара жангчилардан тузилган, ганимининг асосий зарбасига қарши турган, жанг натижасини ҳал этишида катта роль ўйнаган.

Юришга жўнашдан олдин Темурбек аркони давлат, вазирлар, саркардалар, беклар, амирларни ҳарбий кенгаш — *машваратга* чорлаган. Айни чоғда улуснинг турли вилоят ва туманларидан, шунингдек тобе юртлардан қўшиш тўплаш учун махсус буйрак — *тунқал* эълон қилинган. Фармон керакли жойларга юқори мансаб эгаси, бош қўмондоннинг адъютанти — тавачи томонидан тезлик билан етказилган. Тавачининг зиммасига аскар жамлашдан ташқари қўшини қисмларининг қароргоҳ ёки сафардаги ўрни, жанговар тартиб — ясоли ҳамда бир жойдан иккинчи жойга кўчишни назорат қилиш ҳам юклатилган эди.

Тўнкалга биноан вилоят ҳокимлари, туман ёки шаҳар беклари, қалъа, қўрғон доругаларининг Темурбек томонидан тузилган рўйхат-сонга¹ мувофиқ ўз жангчилари, зарур от-улови, қуrol-яроғи, озиқ-овқати, ем-хашағи билан белгивлаб қўйилган тўпланиш ўрни — *миод ерига* ўз вақтида кечикмасдан етиб келиши шарт ҳисобланган.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишига кўра, Темурбек Дашти Қинчоққа қилинган юриш (1390—1391) олдидан қўшинни бир йилга етадиган озиқ-овқат, қуrol-яроғ, кийим-кечак ва бошқа сафар учун зарур ашёлар билан таъминлашни ўз ноибларига буқирган. Ҳар бир суворийга битта ёй, 30 та ўқ, бир садоқ, бир қалқон ва битта қўшимча от ажратилган. Юриш вақтида ҳар ўн жангчи бир чодир, икки белкурак, бир керки, бир ўроқ, бир арра, бир теша, бир болта, 100 дона пина олган.

Абдураззоқ Самарқандий ҳар бир жангчининг шунингдек, ярим ман огирлигида арқон, бир дона нишиқ тери ва битта қозон олиб келиши лозим бўлганлигини қайд этади.²

«Темур тузуқлари»да таъкидланишича, сафар чоғида оддий аскарларнинг ҳар ўн саккизтасига битта чодир берилган. Ҳар бир жангчи иккита от, ёй, совут, қилич,

¹ Қарағ: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Б. 185; *Греков Б. Д., А. Ю. Якубовский.* Олтин Урда... 294 б.

² Қарағ: *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Олтин Урда... 295 б; *Якубовский А. Ю.* Тимур... б. 69.

жуводиз, қон, унта нина, арра ва тери халтага (чапач) эга бўлган.

Сара жангчиларнинг ҳар бештаси бир чодирга жойлашган. Уларнинг ҳар биттаси дубулга, совут, қилич, ўқ-ёй, садоқ ва буйруқда кўрсатилган миқдорда от билан таъминланган.

Ўнбегининг алоҳида чодирга бўлган. У совут, қилич, ўқ-ёй, садоқ билан қуролланган ва бешта қўшимча от олиш ҳуқуқига эга бўлган. Юзбегининг ҳам алоҳида чодирга бўлган. Унинг қурол-яроғи қилич, ўқ-ёй, совут, садоқ, гурзи, ойболтадан иборат бўлган. Унга унта қўшимча от берилган.

Мингбеги чодирдан ташқари соябон билан ҳам таъмин этилган. Дубулга, зириҳ (*чаҳоройна*), совут, найза, қилич, садоқ ва ўқ сингари ранг-баранг қурол турлари билан қуролланган.

Пиёда аскарлар асосан қилич, камон ва керакли миқдордаги ўқ билан сафарга чиққан¹. Миод ерида олий бош қўмондоннинг *боргоҳи* тикилган ва у турли ранг-даги туг ҳамда байроқлар билан безатилган. Белгиланган вақтда (*миод вақти*) да лашкаргоҳга етиб келган аскарлар қатъий тартиб ва интизом билан *ўз бўлжар* (позиция)ларини эгаллаган ҳамда юриш олдида ўтказилажак анъанавий ҳарбий кўрикка пухта тайёргарлик кўрабашлаган.

Соҳибқирон юриш пайтида тажрибали *сипоҳийларга* катта нишонч билдирган. Кўн маротабали сўқиншларда суяги қотган, урушни ўзининг бош машғулоти деб санаган жангчилар сафар бошланишидан аввал жам қилинган, улар қирим-чиқим дафтарига, шунингдек давлатдан маош-улуфга, озиқ-овқат, ем-хашак олувчилар рўйхатига киритилган. Тузилишига кўра Темурбек армияси турк-мўғул халқлари учун анъанавий бўлган *ўн*, *юз*, *минг* ва *туманларга* тахсимланган. Уларга *ўнбеги*, *юзбеги*, *мингбеги* ва *туманбеги*лар сардорлик қилган². «Темур тузуклари» да қайд қилинишинча, қўшин қўмондонлари сафига Темурбек олийҳиммат, оқил, мард, тадбиркор, сезгир, журъатли, саботли, ҳарб ишига жон-дилини бағишлаган истеъдодли шахсларни жалб этиш масаласига катта

¹ Қараңг: Уложение Тимура... б. 52.

² Якубовский А. Ю. Тимур... б. 68. *Руи Гонсалес де Клавизо*. Дневник путешествия в Самарканд по двору Тимуру (1403—1406). Перевод со староперсидского. М., Наука, 1990. б. 146.

этибор берган. Ҳар бир бек ёки амир ўз ноиб-ўринбосарига эга бўлган. Бирор бек ёки амир ҳаётдан кўз юмган тақдирда ноиб унинг ўринини эгаллаган¹.

Руи Гонсалес де Клавихонинг гувоҳлик беришича, қўшин тўплаш тўғрисида фармони олий эълон қилиниши билан аскарлар ўз оиласи, асбоб-аслаҳаси, мол-мулк билан миод ерита етиб келган. Ўрдагоҳдаги соҳибқироннинг *саронардаси* атрофида ҳар бир қисм ва бўлинмаларнинг чодирлари тикилган. Оддий аскардан бирик саркардагача ҳар ким ўз жойлашиш ўринини аниқ билган. Барча ишлар тартиб-итизом билан, шовқин-суронсиз бажарилган. Қўшин билан бирга қассоблар, баковуллар, қовурилган ва пиширилган гушт билан савдо қилувчилар, арпа ва мева сотувчилар, поивойлар ҳам кўчиб юрган. Турли касб эгалари аскарларга хизмат кўрсатганлар. Ҳатто кўча ҳаммомлар ҳам жангчилар хизматида бўлган².

Темурбек танлаб олган саркардалар ўзларининг ҳарбий маҳоратларини на фақат уруш кезларида, балки тинч меҳнат чоғида ҳам намоён этишига тинмай ҳаракат қилар эдилар.

Ҳарбий санъатнинг ўзига хос сир-асрорларидан тула воқиф бўлган, душман сафларини пароканда қилиш йўл-ўриқларини яхши эгаллаган, мушкул вазиятларда дадил ва тез ҳаракат қиладиган, ҳеч қандай тўсиқлардан таян тортмайдиган, қўшин сафида содир бўлиши аҳтимолдан ҳоли топилмаган тартибсизликларни ўз вақтида бартараф эта оладиган истеъдод эгаларигина Темурбек томонидан лашкарбошиликка қўйилган.

Темурбекнинг фармойишга биноан атоқли лашкарбошилардан тўрттаси биринчи даражали саркарда, яъни *бекларбеги* мапсабга тийинланган. Доғддор амирлардан бирига амирул-умаро лавозими берилган ва у олий бош қўмондон, яъни Темурбекнинг ноиб вазифасини адо этган. Соҳибқирон бевосита иштирок этмаган уруш ва жангларда амирул-умаро қўшинга қўмондонлик қилган.

Зикр этилганлардан ташқари қўшин қўмондонлигига яна ўн икки бек жалб этилган. Минг кишидан иборат суворийларга биринчи бек, икки минг отлиқлардан ташкил қилинган гуруҳга иккинчи бек, уч минг отлиқли

¹ Қаранг: Уложение Тимура... б. 43—45.

² Қаранг: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник... б. 114—115.

фавжга учинчи бек ва шу тартибда ўн икки минг отлик аскарлардан тузилган қўшинга ўн иккинчи бек сардорлик қилган. Қўйи ногонада турган қўмондон ўзидан юқори лавозимни эгаллаб турувчи саркардага бўйсунган.

Темурбек армиясининг турли қисм ва бўлинмаларига уч юз ўн уч бек бошчилик қилган. Уларнинг дастлабки юзтаси ўнбегилик, иккинчи юзтаси юзбегилик, учинчи юзтаси эса мингбегилик рутбаларини эгаллаган¹. Туманларга соҳибқироннинг фарзандлари, набиралари ҳамда-амир Шайх Нуруддин, амир Ҳожн Сайфуддин, амир Шохмалик, амир Аллоҳдод, амир Жаҳоншоҳ сингари номдор лашкарбошилар раҳбарлик қилган.

Темурбек қўмондонлар таркибининг ҳарб ишидан таллаб даражасида маҳорат ва малакага эга бўлган шахслардан шаклланишига алоҳида диққат қилган.

Жангларда қаҳрамонлик ва мардлик намуналари кўрсатган сара жангчилар муносиб равишда тақдирланиб ўнбеги, такрор жанговар хизматлари эвазига юзбеги ва ниҳоят, мингбеги амалига кўтарилиши имкониятига эга бўлган.

Ёвнинг аскарини гуруҳини тор-мор этган мингбеги биринчи даражали амир унвонига, йирик душман қисмини маглуб этган биринчи даражали амир ўз навбатида иккинчи даражали амир мансабига ва шу йўсида ўзга бек ҳамда амирлар юқорироқ ҳарбий мартабага кўтарилиб борган. Жанггоҳда мардлик ва қаҳрамонлик кўрсатган оддий жангчиларнинг маоши оширилган. Баъзи сабабларга кўра жанг майдонини ташлаб қочган аскарлар ўлжа тақсимоотида иштирок этишдан маҳрум қилинган. Муҳорабадан ярадор бўлиб қайтган шахсларнинг вазат-ҳурмати жойинга қўйилган, уларга Оиҳааратнинг марҳамати кўрсатишган.²

Бирор кишварни фатҳ қилган ёки ганим армиясини маглубиятга учратган саркарда учун уч хил мукофот таъсис этилган,³ яъни шарафли баҳодир унвони ҳамда туг ва ногора берилган. Айни шундай юксак мукофот билан муҳолифатчи тараф тахт ворислари раҳнамолигидаги қўшинини паршонликка солган амир ёки бекнинг ҳам шавкати зиёда қилинган.

Жангу жадал чоғида шижоат кўрсатиб душман гуру-

¹ Қараиғ: Уложение Тимура... б. 44.

² Қараиғ: Уложение Тимура... б. 45—46.

³ Қараиғ: Уложение Тимура... б. 45—51.

ҳини қочиришга муяссар бўлган ўзбеги шаҳар доругаси, юзбеги эса вилоят ҳокими вазифасига тайинланган. *Муқоталада адув ҳашамлари* устидан зафар қучган мингбеги вилоят волийси мансаби билан тақдирланган.

Бирор мамлакат ёки юртини эгаллаган амирга ўша ерлар маълум шарт ва имтиёзлар асосида бошқарилиш учун *суюрғал* тарзида ишоят қилинган. Темурбек ва те-мурийлар даврида суюрғал кенг тарқалган феодал ер эгаллиги турларидан бири бўлиб, наслдан наслга утган. Суюрғал эгаси давлат ҳисобига тулалиши зарур бўлган солиқлардан озод қилинган. Бундай суюрғал тури «дарбаста суюрғал» деб юритилган¹.

Темурбек тарбиялаб юнга етказган атоқли саркардалар қаторидан амир Гўёсуддин Шохмаликнинг ҳам урин олганлиги тарихдан маълум. Соҳибқирон Шохмаликнинг келажакда йирик ланкаарбоши бўлиб етишини мумкинлигини мушоҳада қилади ва уни бевосита ўзи тарбиялашга майл курсатади. Темурбеkning меҳнати зое кетмайди. Шохмалик тадбиркор улуғ бекардан бири бўлиб шаклланади. У ҳазрат Соҳибқиронга муносиб хизматлар кўрсатиб, олий даража ва мансабга эришади. Темурбеkning Шохмаликка нисбатан ишояти жуда юқори бўлган. У «қайси бир мамлакат фатҳ қилинса ва у мамлакатдаги қайси бир қишлоқни Шохмалик ихтиёр қилса, у қишлоқ унинг суюрғали бўлади»,— деб буюрган эди. Ҳаёти муддатида унинг суюрғали узлуксиз кўпайиб борди. Шохмалик ўзига тегишли мулкларда мадрасалар, хонақоҳлар, масжидлар, рабатлар ва ҳовузлардан иборат кўн хайрли иморат — қурилишларни ёдгор қолдирди². Шохруҳ мирзо даврида Хоразм вилояти Шохмаликка дарбаста суюрғал қилиб тайинланади «ва у Хоразм мулкида осойишта ҳаётни шу даражага етказадикки, дунё саркашлари ҳам ўзбек вилоятларини Дашти Қипчоқ мутакаббирларини эл қилиб итоатга келтирди»³. Шохмалик 1426 йили вафот этгач, Шохруҳ мирзо улуғ амирнинг суюрғали бўлган Хоразмни идора қилишни унинг фарзанди Иброҳим Султонга топширади⁴.

¹ Қаранг: *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи Саъдайн ва мажмаи баҳрайин. Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз ва пазоҳли дугатлар тарих фавлари кандидати А. Ўринбоевники. Тошкент, 1969, 344, 459 б.

² *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи Саъдайн... 343-б.

³ *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи Саъдайн... 344-б.

⁴ Қаранг: *Ўша асар. Ўша бет.*

Довжорак паҳлавонлар *ҳарбларда* кўрсатган жасоратлари учун баланд даражага эришиб, баобрў кишилар қаторидан ўрин олган. Улар гурзи, олачук (чодир), *мурасасъ камар*, қилич ва саман от каби паҳлавонлик нишонлари билан эъзозланган. Ботирларнинг қўчилиги кейинчалик ўлик, юзлик, мингликларга қўмондонлик қилишдек масъулиятли вазифаларга қўйилган¹.

Юқорида тилга олинган ушбу икки амирдан ҳар бири ўз довул (табл) ва байроғига эга бўлган. Бош қўмондон ноғора ҳамда *аламдан* ташқари шунингдек, *бурғу*, *тумантуғ* ва *чортуғ* билан нишонланган.

Мингбеги туг ва карнай, яъни кўрагага эга бўлган. Юзбеги ва унбегига ноғора берилган. Турли қўшун, яъни қисм қўмондонлари тегишли нишонлар билан татминланган. Бекларбеги ёки амирул-умаро байроқ, ноғора чортуғ ва бурғу сингари нишонларга сазовор бўлган².

Бирор лашкарбошининг ҳаёти хавф остида қолган вазиятда ушбу ганим ўқидан асраб қолиш йўлида ўз кўксини қалқон қилган жангчилар Соҳибқироннинг ҳурмат-эътиборига ва олқишига сазовор бўлган, махсус иноятлар билан тақдирланган.

Ғиёсуддин Али ёзади:³ 1398 йилининг 11 ноябрида амирлар Шайх Нуруддин ва Аллоҳдод Ҳиндистоннинг мустаҳкам қалъаларидан бири — Битнирга берилган омонлик учун туланадиган мол ва хирожларни қабул қилиш мақсадида келади. Бироқ, қалъа арконлари Соҳибқирон билан тузилган сулҳ шартларини бажаришдан бош тортиб оммани амирларга қарши хуруж қилишга даъват этади. Тенгсиз олишув чоғида ярадор бўлган амир Шайх Нуруддинни битнирликлар асир олиш ниятида буладилар. Аммо Афзул Маъид, Фируз Сейстоний сингари баҳодир жангчиларнинг ҳамда бир нечта *ичкиларнинг* ўзларини йўқотмасдан кўрсатган жасоратлари туфайли амир Шайх Нуруддин эсон-омон қуршовдан қутилиб чиқади. Соҳибқирон амир жонига қасд қилмоқчи бўлган душманга қирғин келтирган диловарлар жасоратига таҳсинлар айтиб, инъому икромлар кўрсатади.

Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихоннинг таърифига кўра, темурий лашкарбоши тинчлик чоғида зар-

¹ Қарағ: Уложение Тимура... б. 51.

² Қарағ: Уложение Тимура... б. 51—52.

³ Қарағ: *Ғийасаддин Али*. Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с персидского, предисловие и примечания А. А. Семенова. М., 1958 б. 97—98.

ҳал ии билан тикилган ҳаворанг сатин куйлак кийган. Унинг бошида дур ҳамда бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган бурк бўлган. Буркнинг остидан уч қатор қилиб ўрилган икки кокил елкага тушиб турган. Элчи бу йўсида ўрилган сочлар Темурбек аскарларининг нишонини эканлигини алоҳида қайд этади¹.

Соҳибқирон юришга жўнашдан анча аввал ёғиннинг қуролли кучлари, мудофаа иншоотлари, у ердаги ички вазият кабилар ҳақида аниқ ва тўла маълумотга эга бўлиш мақсадида унинг юрти ёки қароргоҳига ўз айгоқчи (хабаргир, жосус) ларини пешма-пеш юбориб турган. Ҳаним туғрисида зарур маълумотларга эга бўлигандан сўнггина юришга тараддуд қўрилган. Бу хусусда Ибн Арабшоҳ ёзади: «Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб, унинг тафаккур денгизининг қаъри йўқ ва (унинг) тадбири тоғига на текислигу, на гадир-будир орқали йўл топилади. У ерларининг барча томонларида ўз айгоқчиларини тарқатиб, қолган мулкларидан эса жосуслар қўйган эди. Улар (жосуслар) жумладан, унинг амалдорларидан бири Амир Отламиш бўлса, яна бири фақиҳ Масъуд ал-Қўҳоний-у Темур девони асҳобларининг қўзи эди. Жосусларнинг буниси Қоҳирада, Муизияда бўлса, униси Дамашқда, Шамийсониядаги суфийлардан бири эди. Уларнинг бири чаканафуруш бўлса, иккинчиси йирик савдогар, бадхулқ полвон ва ҳунарманд, мунажжим ва ўз табиатича иш қиладиганлар, ганчиноз қаландарлару сайё дарвешлар, зарофатли мешкоблар, латофатли этикдўзлар, алвасти ва хийлакор Далла мисоли фирибгар кампирлар, тажрибаси бўлиб, илм талабида магрибу машриқни кезган, пайига тушган мақсад йўлида макр-ҳийла маконида камолига етган, ўзининг нозик фириби ва даҳоси билан сув билан олов, туғрилиқ билан эгрилик ўртасида униб-ўсган, макру ҳийлада Сосон ва Абу Зайддан ҳам ўтиб кетган, ўз ҳикмати ва баҳсида Ибн Синони ҳам мулзам қилган, қачонки уйлаган йиллари ўзларига тескари натижа бергач, улар ўз сузамолликлари билан юнонликларни сукутга солган, икки мухалифни бир-бирига бириктириб, икки душманини бир-бирига қўшган уддабурро кишилар эдилар. Натижада, улар чор атрофда бўлаётган ҳодисалар ва уларнинг хабарларини Темурга етказиб, ўзлари афзал кўрган ишларини унга баён этардилар. Улар вазилар, нарх-наво-

¹ Қаранг: *Руй Гонсалес де Клавихо. Дневник...* 6. 63.

лар тўғрисида унга зикр қилиб, манзилу шаҳарларни тавсифлардилар. Уларнинг текис ва потекис жойларининг сувратини келтириб, уйлари ва дийёрлари уришларини чизиб кўрсатардилар, шулар орасида у жойларининг яқин ёки узоқ, тор ёки кенглигини, уларнинг қайси теварақ-атрофда, гарб ёки шарқдами (жақиллигини), шаҳарлар ва қишлоқларининг исмларини, манзил ва наноҳжойлар номларини, ҳар жойнинг аҳлию бошлиқлари, амирлари, улуглари, фозиллари, шарифлари, бойларини фақирларини, уларнинг ҳар бирининг исми ва лақабини, шуҳрати ва пасабини, уларнинг ҳунари ва (эга бўлган) воситаларини (тула-туки) баён қилардилар. Натигада, Темур ўз фикри билан шу (нарсаларни) яққол кўриб, таваккур воситасида ўз ерларидан хориж жойлар устидан ҳам тасарруф юритарди¹.

Соҳибқирон сафар чоғи қишнинг қийин ва ўтиб бўлмас жойлардан бошлаб боровчи йулчи, яъни *қажарчиларни* маҳаллий халқ ичида ёллаб олиш масаласига жиддий ёндашган.

Сафар арафасида Темурбек анъанавий равишда ўз ишлари ва раҳнамолари ҳузурига соф ишонч ҳамда пок иродат билан ташриф буюриб, зиёрат шартларини бажо келтирган. Муқаддас ва муборақ мазорларни тавоф қилган. Майиб-мажруҳларга, муҳтож ва йўқсилларга назару садақалар улашган.

Етарли миқдордаги черик жам бўлгач, барча қўшин турлари — *ёйчилар, найзаварлар, қорураандозлар, сак-гандозлар, татшандозлар*, майжаниқ, аррода ва *тиричарх* отувчилар ҳамда бошқа аскарый қисмлар кўрикдан ўтказилган. Темурбек армиясида ичига ёнувчи модда-нафт солинган кузачалар иргитувчи ўт сочиш қуроли — *раъднинг* ўзликсиз ишлаб туришини таъминловчи маҳсус туңчилар — раъдандозлар мавжуд бўлган². Мустаҳкам қалъа ва қўрғонларни қамал қилишда, душман кучларига қирғин келтиришда самарали қуроли ҳисобланган раъдни бошқарувчи туңчиларнинг сови, Низомуддин Шомийнинг фикрича, 10 минг кишига етган. Раъдандозлар Темурбек томонидан илк марта 1379 йили Урганчин муҳосара қилиш вақтида жангга солинган.³

Кези келганда таъкидлаш лозимки, араб тилига хос

¹ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақтур... II китоб. 71—72-бетлар.

² Қаранг: Белецкий А. М. О появлении... б. 7.

³ Қаранг: Якубовский А. Ю. Тимур... б. 68.

раъд сузи аслида «момақалди роқ» ни билдиради. Тўғри раъд термини билан аташларининг боиси шундаки, ундан ўқ-снаряд отилганда кучли гумбурлаган товуш чиққан.

Алишер Навоий «Садди Искандарий» дostonида Искандарининг раъд тўғри билан душман қалъасини ўққа тутиш манзарасини тасвирлар экан, тўндан ўқ-тош отилганда даҳшатли садо, ўт-аланга, қора тутун ва бадбуй ҳид ҳосил бўлишини ёзади:

Чу ерга тегиб руст гўйи тилсим,
Неча пора бўлган анга салб жисм.
Ушалгач, садо чиққай андин ғариб,
Яла шуълаву рихи дуди ажиб (Хамса, 1390)

Раъд тушининг қандай усул билан қўйилиши ушбу дostonда ута қизиқарли баён этилган. Аввало қалай, симоб ва мис қотшималари темир билан аралаштирилиб, дамли ўчоқ ва қўрада эритилган. Эритмадан ичи буш, контокка ўхшаш, думалоқ шаклдаги снаряд — раъд тоши ясалган. Бу снаряд ичи порох — *дору (адовий)* билан тўлдирилган. Снаряд спртида пккита тешик бўлиб, уларга ўт пилиги — *фатилла* ўрнатилган. Сўнгра снаряд тўп камони — *раъд ёйига* жойлаштирилган. Ўт пиликлари ёқилгач, снаряд душман қалъаси ёки қўргон, томов отиб юборилган. Снаряд ерга тушиб портлаши билан даҳшатли садо чиққан. Албатта, бундай тўплар қамалдагиларни қаттиқ ваҳимага солган ва аксар уларни таслим бўлишга мажбур қилган¹.

Раъднинг Темурбек томонидан қўроллашнинг кпри-тилини XV—XVI асрларда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эронда артиллериянинг бошқа турларининг пайдо бўлишида туртки вазифасини ўтади. Шулардан бири туркийча *қозон* термини билан номланган тўп бўлиб, у ёвнинг жонли кучларини ва техникасини яқсон қилиш, унинг қалъа ва истехкомларини тўпга тутуш, мудофаа ишхотларини вайрон қилиш каби ҳарбий операцияларни амалга оширишда фаол қўлланган.

Темурий Заҳирриддин Бобурнинг қайд этишича, қозондан бир кунда анчагйна тошлар отилган: «Бир печакун кўприк боглагунча Устоз Алиқули яхшилар тош ота-

¹ Қаранг: Дадабов Х. «Бобурнома»даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар. Адабий мерос. 1988 № 1 (43), 38—39-бетлар.

ди. Аввалги кун саккиз тош отти, иккинчи кун ун олти тош отти»¹ «Бобурнома» да таъкидланганича, тундан отилган тош анча масофага бориб тушган: «Якшанба кун ойининг саккизида Устоз Алиқули ўшул улук қозони билаким тош отти, минг олти юз қадам борди»².

Бобурнинг қозон тупини қуйиш жараёнининг тасвирлашига эътибор берамиз:

Душанба кун муҳаррам ойининг ун бешида Устод Алиқулнинг қозон қуярининг тафарружига бордуқ. Қозон қуяр ерининг гирдида саккиз кура қилиб, олотни эритибдур. Ҳар куранинг тубидин бир ариге бу қозоннинг қолибига рост қилибтур. Биз боргач кураларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдан эриган олот сувдек шарилдаб қолибга кирар эрди. Бир-икки кун қолиб совуганидин сунг очтилар. Устоз Алиқули кун башошат била киши йибарибтурким, қозоннинг тош уйи беқусурдур. Доруҳонасини қуймоқ осондур»³.

Мазкур матний парчада қўлланган *тош уй* бирикмаси қозон тупининг снаряд-тош қўйиладиган қисмини билдирса, *доруҳона* термини эса порох — дору солинадиган қисмини англатади.

Фармони олийга мувофиқ аскарлар бошдин-оёқ темир совутлар кийиб, зарур қурол-яроғларни олиб отга минганлар, кўрик учун сафларни ростлаганлар. Майдонда ҳар бир қисмга тааллуқли кук, сариқ, бинафша, қизил, қора рангдаги байроқ ва яловлар хилпираб турган. Ҳарбий мушиқачилар ижро этаётган жанговар мушиқалар остида олий бош қўмондон қўшин қисмларини бирин-кетин кўздан кечириб чиққан. Саф тортиб турган жангчилар найзаларини баланд кутариб, ҳаммалари бир маромда кучли наъра тортиб, сурон солиб, юришга шай эканликларини наҳор қилганлар⁴.

Таъкидлаш лозимки, темурпйлар даврида юриш ёки размдан олдин қўшинни кўрикдан ўтказиб, унинг жанговар руҳи ва ҳолатини аниқлаш анъана тусига кирган. Кўрикдан нафақат асосий жанговар қисмлар, шунингдек, улар ортидан борувчи оғир карвон *ўғруқ* (овоз) ҳам ўтказилган.⁵

¹ Бобурнома. Тошкент, 1960, 408-бет.

² Қўрсатилган асар. 379-бет.

³ Бобурнома. Тошкент, 1960, 379-бет.

⁴ Қараиғ: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн... 91—92-бетлар.

⁵ Абдураззоқ Самарқандий. Қўрсатилган асар. 68-бет.

Мирхондининг «Равзат ус-сафо» асарида Темурбек армиясининг Боязуд Илдириим билан булajak жанг олди-дан кўриқдан ўтказилишини, яроғ-аслаҳанинг куздан кечирилишини ўта жоили қилиб тасвирлашади. Фармони олийга кура бор қўшини қисмлари Синос даштида қаторларни ростлаб, кўрикка тайёр бўлиб туради. Соҳибқироннинг осмон авжига етувчи зафарнишон саронардаси баланд бир нушта устига ўриштилади. Мансур аскарлар бўлим-бўлим, гуруҳ-гуруҳ, фавж-фавж бўлиб, дарёмисол мавж уради. Ёшдан-оёқ темир совутга бурканган жангчилар фавжи Соҳибқирон қаршисига етганда унинг сардори илгари юрар ва тиз чўккан ҳолда Темурбек шаънига дуо ва сиполяр айтар эди. Соҳибқирон ҳар бир туман, минглик ва қўшини жангчиларини мақтовлар билан олқишлар, уларнинг шахдам қадамлар ташлаб боришига мамнуният кўзи билан назар ташлар эди.

Соҳибқиронга кўриқдан ўтаётган черик қисмлари ичида набираси Муҳаммад Султон мирзо қўмондонлигидаги навкарлар айниқса, катта таассурот қолдиради. Амирзода лашкарининг ҳар бир фавжи унинг буйруғига биноан алоҳида рангдаги кийим билан ораста қилинади. Бир фавжининг қурол-яроғи, алам ва байроғи, кийим-кечаги, жибаси қизил, иккинчи гуруҳнинг ранги кўк, учинчи гуруҳнинг ранги оқ, тўртинчи фавжининг ранги бинафша, бешинчи гуруҳнинг ранги сариқ ва ҳоказо бўлиб, барчаси Соҳибқироннинг таҳсинига сазовор бўлади. Шу алфозда тонг саҳарида бошланган кўрик пешини охиригача давом этади¹.

Темурбек душманига қўққисдан қақшатқич зарба бериш усули билан шуҳрат қозонган эди. Ғаним ўрдугоҳи аниқлангач, аксарият ҳолларда Соҳибқирон унга махфий ёки ўтиш ўта машаққатли бўлган, ҳеч бир кимсанинг оёғи етмаган доволар, даралар, суқмоқлар, тоғу тошлар орқали тунда уловларни жиловидан тутган тарзда яқинлашар, қуёш узининг заррин нурларини бепойи замин узра соча бошлаши билан гафлат уйқусида ётган ёғига қуюндек ёнирилар эди. Ибн Арабиюҳ ҳикоя қилади: Темурбекнинг дорус-салтана Самарқандда иморатлар қуриш, боғ-бўстонлар барпо этиш, ариқлар қазиб, сув чиқариш сингари ободончилик юмушлари билан банд бўлиб турганлигидан *мужда* тонган қўшини мамлакатлар

¹ Қаранг Мирхонд. Равзат ус-сафо. X. Сулаймон помидидаги қўл-ёзмалар институти қўлёзмалар фонди. № 4141. 174а.

унинг ҳужумни кутмасдан, мудофаага тайёргарлик кўрмаган ҳолда хотиржам ҳаёт кечирар эди. Соҳибқирон пойтахтдаги ишларни пайҳолсига етказгач, тавачиларга қўшинни тез фурсат ичида Самарқандда тушлаш ҳақида амр қилади. Аскарлар учун ўзи уйлаб топиб, ихтиро қилган йўсида тайёрланган дубулгаларни жангчилар кийиб, юришга чиқишларини буюради. Темурбек сафарнинг йўналишини сир тутди.

Соҳибқирон армияси Самарқандни тарк этгач, Темурбек: «Хужанд, Турк ерлари ва Туркистоннинг азим шаҳри Жандга юруш қилишга бел боғладим»,— деб овоза тарқатади. Шундан кейин Темурбек қўшин гирдобига шўнғиб кетади, унинг отлар бошини қайёққа буришини, қайси томонга ҳамла ёки ҳужум қилишини бирор киши англаб етолмайди. Жаҳонгирнинг қўшини кечани кеча демай, кундузни кундуз демай, иссиқ-совуққа, ташналик ва чарчоққа қарамай тинимсиз йўл босар, қўшин қўнган ҳар бир манзилда қўнлаб ҳолдан тойган отлар қоллиб кетар эди. Ниҳоят, Темурбек унинг яшипмонанд пайдо бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган. Озарбайжон ҳамда Араб Ироқида туташ, Эроннинг ҳарбий сарҳадида жойлашган кўркам Ҳамадон шаҳрига қўшни булмиш Луристон чегараларида ҳозир бўлади ва Малик Изуддин ал-Аббосий ҳокимлик қилаётган Баружард қалъасини камал қилишга киришади. Қалъа ҳокими қўргонни ҳимоя қилишга мутлақо тайёргарлик кўрмаган, етарли қурол-аслаҳа, озиқ-овқат, ем-хашак жамламаган эди. Унга мадад берувчи куч ҳам аниқ эмас эди. Беҳосдан устига улкан қўшиннинг бостириб келишидан ночор аҳволга тушиб қолган бечора ҳокимнинг Соҳибқиронга итоат билдириб, буййсунуш ва фуқароларига омонлик сўрашдан узга чораси қолмайди¹.

Темурбек шатранж уйнашга жуда моҳир бўлиб, бу борада ман-ман деган рақибларини ҳам доғда қолдирар эди².

Шатранж тахтаси устида рақибни шийдатли юришлар билан довдиратиб, танг вазиятга туширишга устамон жаҳонгир маъракагоҳда ҳам ҳар бир қадамни ўйлаб қўяр, қисмларнинг ҳаракатини сиқчиклаб кузатар,

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур...* I китоб, 128—129 б.

² Қаранг: *Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник...* б. 115, *Бартольд В. В. Улугбек и его время. Сочинения. I, II, часть 2, М., Наука, 1964, б. 60.*

жаиғ тақдири ҳал бўлиши кутилаётган жойларга мадад кучларни вақтида ажратилиши олдиндан режалаштирар эди.

Темурбекининг Ҳиндга юриши қилиб, Деҳлига яқинлашиб қолганлигидан таҳликага тушган ҳиндлар шаҳзода Султон Маҳмуд, Маллухон ва ўзга номдор ҳинд саркардалари раҳнамолигиданги ўн минг суворийлар, йигирма минг сара пиедалар ва бир юз йигирма жанговар филлардан иборат қўшин билан унга рўбарў бўлади. Соҳибқирон бириинчи галда жангчиларининг капалагини учириб, уларни даҳшатга солган филларни даф қилиш борасида бош қотиради. Зудликда филларга офат келтирувчи ўткир тигли учбурчак шаклдаги санчиқ — *мўндулардан* минглаб ясалади ва филлар келиши кутилаётган ерларга жойлаштирилади. Иккала қўшин жаиғ ҳаракатларини бошлагач, Темурбек ўз аскарини қисмларини чекинишга буюради. Темурий жангчиларининг тисарилганини куриб, душман қочди хаёл қилган ҳиндлар олға ташланади.

Филлар, уларнинг кетидаи отлиқ ва пиедалар жунбушга келади. Мўнду тикилган ерга етган филларининг оёқларига ўткир санчиқлар тикоп янглиғ қадалади. Оғрик зурлигидан қўтирган филлар жон аччиғида филболларни улоқтириб, орқага тум-тарақай қоча бошлайди. Улар ортда келаётган ҳинд суворий ва пиедаларини поймол қилиб, янчиб ўтади¹.

Соҳибқирон ўта таҳликали онларда ҳам саросимага тушмас, ҳиссиётга берилмас, метиндай мустаҳкам иродаи иккиланишга, қатъиятсизлик кўрсатишга асло йўл қўймас эди. Бирор марта ҳам мағлубият («Лой жанги» бундан истисно) аламини тоғиб кўрмаган музаффар қўшин олий бош қўмондонининг ҳар қандай оғир ва чигал вазиятдан ҳам тadbиркорлик билан чиқиб кетишига бутун вужуди билан ишонар, шунинг учун ғаним билан фақат галабани кўзлаган ҳолда жон-жаҳди билан саваш қилар эди.

Фикримизни тасдиқлаш тариқасида 1392 йили Шероз ҳокими, музаффарийлар сулоласидан бўлиши Шоҳ Мансур билан Темурбек қўшинлари ўртасида бўлган жаиғ саҳнасини келтирамин.

Отлиқлар гуруҳидан иборат разведка — *қаравул* Соҳибқиронга Шоҳ Мансурнинг оз кишига бош бўлиб қо-

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур...* I китоб. 173-174-бетлар.

чиб кетаётганлиги ҳақида хабар келтиради¹. Шу сабабли Темурбек қўшинининг зарбдор қисмини Шуштар атрофида қолдириб, кичик бир аскарний гуруҳ билан Шероз томон йўлга чиқади. Ҳаним қаравуллари келаётган отряд — фавж қорасини кургач, Шоҳ Мансурга маълум қилади ва у албатта, фирор йўлини тутати, деган мўлжал билан Темурбек бамайлихотир от ўйнатиб келмоқда эди. Шерозга уч фарсанг² қолганда фавж қўққисдан бошдан-оёқ темир совутларга бурканган тахминан уч минг отлиқ найзадорларнинг жанговар тартиб-ясолига дуч келади.

Соҳибқирон ўзи билан келаётган кучларни ўша заҳоти сафга тизади. Тахт вориси Муҳаммад Султон мирзо сўл қанот — *жувангарга*, Пир Муҳаммад баҳодир мирзо ўнг қанот — *барангарга* бош қилинади. Темурбекнинг ўзи хос гвардиясига қўмондонлик қилади ва Ўратгандан мадад ҳамда зафар тилаб, Ҳанимга қарши мардонавор жангга киради. Шоҳ Мансур ҳам қарши тарафдан *муҳораба* бошлайди. Хужумни *шиба* — қалин ўқ ёмғири ёғдириши билан бошлаган Темурбекнинг жувангари Шоҳ Мансур қўшинининг ўнг қанотини марказ — *қўл* ортига чекинишига мажбур этади. Ёшнинг чап қаноти ҳам кучли зарбага учрайди. Мағлубиятининг шубҳасизлигига қарамай Шоҳ Мансур олишинини давом эттираберилади ва қолган кучлари билан Соҳибқирон раҳбарлигидаги гуруҳга кескин ҳамла қилади. Жанг жуда даҳшатли тус олади. Темурбек атрофида бештача хослар тирик қолади. Беш юз ариқхли, шамшир, найза ва гурзи тутган суворийлар бошчилигидаги Шоҳ Мансур Темурбекнинг жонига қасд қилиб, унга яқинлаша боради. Унинг ўзи уч карра Соҳибқиронга қилич солишга чоғланади. Дастлабки икки зарбани Хумори *ясаул* ва Таваккал *бавурчи* қайтаршга муваффақ бўлади. Учинчи зарба Хуморини ярадор қилади. Соҳибқироннинг ҳаёти ўта хавф остида қолганига қарамай, унга зарар етмайди. Жувангардан етиб келган кўмак Шоҳ Мансурни чекинишга мажбур қилади. Ўзини бироз ўнглаб олгач Шоҳ Мансур яна Темурбекнинг байроғи қадалган марказга хуруж қилади. Бироқ, марказни ёриб ўтинининг уддасидан чиқолмайди, аксинча, Соҳибқирон кучларининг маркази ва жувангари қуршовига тушиб қолади. Бор аскардан маҳрум бўлган

¹ Қаранг: *Ғийасаддин Али*. Дневник... б. 50—53.

² Фарсанг (фарсах) 6—7 км. га тенг масофа ўлчови.

Шоҳ Мансурни аргумогидан йиқитишга улғирган Темурбек навкарлари унинг виқор билан: «Мен сиз ахтараётган зафарёр Шоҳ Мансурман. Ичишга сув беринг ва мени Темур ҳузурига олиб бориңг»,— дейишига қарамай, унинг бошини танидан жудо қилишади.

Ибн Арабшоҳнинг мана бу қайдлари ҳам Темурбекка хос бўлган саркардалик салоҳиятиниңг нақадар ҳадсизлигидан далолат беради.¹

Ҳиндистонда туялар бўлмаганлиги сабабли, филлар бу маҳлуқларни кургач, улардан узоқроқ юришни маъқул ҳисоблар экан. Бундан хабардор бўлган Темурбек беш юзга яқин саркаш, ҳурконгич туяларни туплашни, туякашларга пилик тақилган қамчилар ва ёғланган той пахталар улашиб, қўшинлар бир-бирига яқин келиб, жанг бошлаганда туяларни суворийлар олдиға қўйишни буюради. Икки тарафдан сафлар тизилиб, жанг ҳаракатлари бошлангани билан туяларга ортилган ёғли пахталарга ўт қўйилади. Олов ҳароратидан жонсарақ бўлган туялар филлар томонга елдек учиб кета бошлайди. Қарши-сидан бўкириб, чопиб келаётган туяларни ва ловуялаб ёнаётган алаңгани курган филлар устиларида утирган филбону ёйандозларни агдариб, отлиқларни янчиб, пиёдаларни ер билан яксон қилиб, орқаларига тирақайлаб қочишға тушади. Натижада филлардан фойдаланимоқчи бўлган душман улардан манфаат кўриш ўрнига катта талофат беради.

Мугулларға қарши қилпинган сафарларнинг бирида Темурбек қисмлари ганим лашкари билан кутилмаганда юзма-юз келиб қолади. Аскарларда довдираш ва иккиланиш кайфияти пайдо бўлганлигини пайқаган Соҳибқирон уларға душман лашкаргоҳига қараб юришни давом эттиришни ва ёвға кўринишни жойда отлардан тушиб, уларни ўтлоққа қўйиб юборишни ҳамда ўзларига дам олиб, ҳордиқ чиқаришни амр қилади. Муҳолиф томон буларни ўз аскарлари ҳаёл қилиб, бепарволик билан Темурбек ёнидан ўтабошлайди. Ҳордиқ чиқариб олган Соҳибқирон аскарлари тезлик билан отларға минади ва сурон солган ҳолда ганимнинг орқасидан зарба беради².

Ов — *чарганин*г уруш мактаби экаплигини яхши тушунган Темурбек саҳро, дашт ва яйловларда қўшинининг

¹ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... I-китоб, 174—175-бетлар; Яна қаранг: *Руи Гонсалес де Клавихо*. Дневник... б. 124.

² Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... I китоб, 80-бет.

жанговар ҳолатини назардан ўтказар, имтиҳон қилар эди. Тавачилар қўшини қисмларига ов яроғини ҳозирлаш, саҳро ва чулларни ўраш, йиртқич ва бошқа ҳайвонларни камурга — шикоргоҳга қувлаш тўғрисида фармони олий эълон қилгач, аскарлар ов ҳайвонларини *овлоққа* туллашга киришар эди. Аркони давлат, беклар, амрлар, нуёнлар, мирзозар, синоҳийлар ҳам шикорда иштирок этини хуш кўрар эдилар. Ов изидан елдай учиб бораётган отларнинг дупири, чавандозларнинг ур ҳа ури, ҳаё-ҳайи, *кўсу* погораларнинг тарақ-туруқи, карнайу сурнай ва бургуларнинг кўкии ларазага келтирувчи садоси айни жанг майдонини эслатар эди.

Шикорга лочину шунқорлар, қирғийлару чопқир този итлар солинар, суңгра бир неча кун ов ғашти сурилар эди¹.

Темурбек ҳарбий юришларга кўпроқ кўклам, ёз ва куз ойларида отлашини маъқул кўрар, қишининг қаҳратон кунларини аскар қишлоғи учун мулжалланган қишлоқларда ўтказарди. Жангу жадал олатлари ва муҳораба асбоблари тартибга солиниб, *жибахона*, яъни қурол-яроғ омборидаги *жибалар* синоҳийларга улашилиб, юриш муҳлати етиб келгач, қўшини отларга минган. Айни пайтда ўғруқбоз ҳам йўлга чиққан.

Шарафуддин Али Яздийнинг таъкидлашича, мурчил — сафар тартибига кўра ҳар бир туманбеги, мингбеги, юзбеги, ўнбеги ўз даражаси, мавқеи ва сафда эгаллаган урни — будалга қараб қисм ва бўлишмалари билан жанговар тартибда ҳаракат қилган. Олий бош қўмондон томонидан ясолни бузган шахс қаттиқ жазоланган, яъни *ясоққа* етказилган².

Қўшини дам олиш, тўхташ ёки жанггоҳга тушганда лашқаргоҳ атрофи бир-бирига заңжирбанд қилинган арвалар билан маҳкам ўралган, шох-шаббалар билан тўсилган, гирдига четан — *чапар* қўйилган, ичига муиду ўрнатилган хандақлар билан ихота қилинган. Истеҳком кундузги — *язак* ва тунги — *талоя* соқчи бўлишмалар ёрдамида қўриқлаб турилган. Ғанимининг қораси кўриниши билан голиб лашкар хандақдан чиққан ҳамда жанговар саф тузган ҳолда унга қарши юзланган. Юриш ёки му-

¹ Қаранг: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдийи... 94-бет; Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... II китоб, 80—81-бетлар.

² Қаранг: Тизенгаузен В. Г. Сборник... т. II, б. 159; Якубовский А. Ю. Темур... б. 69.

ҳораба чоғида бошбошдоқлик ҳамда парокандаликка йўл қўймаслик мақсадида ҳар бир бўлима, гуруҳ, қисмининг ўз ўрни — паролли белгилашган.

Темурбек армияси сафар пайтида қўйидаги жанговар тартибда ҳаракат қилган. Бош кучлардан анча илгариди қаравул — аванпост, ундан кейин манглай (ҳирравул) — авангард, *барангар, жувангар, қўл, чағдавул* — (форсий адабиётларда — *соқа*) — аръергард юрган. Қўшин ортидан уғруқ пешма-пеш келган.

Қўшинда сувли тўсиқларни кечишга алоҳида эътибор қаратилган. Дарёларнинг саёз ерлари *гузар* — кечикка айланттирилган ва соқчи отлик гуруҳлар томонидан эҳтиёт қилинган. Дарё ёқасига етиб келган қўшин *бўлук* — *бўлук, фавж* — *фавж*, қисм-қисм бўлиб кечикдан ўта бошлаган. Куклам ва куз фаслининг серёмгир кунларида дарё сувининг кўпайиши натижасида гузардан ўтиш анча мушкуллашган. Терап дарёлар устида қайиқлар ёрдамида боғланган кўприк орқали огир техника ҳамда ўғруқ ўтказилган. Суворийлар кўнинча тезоқар дарёлардан отнинг югани ва ёлига осилган тарзда, пийдалар эса мешлар кўмағида осонлик билан талофатсиз кечиш ўтган¹.

Соҳибқирон жанг майдонини танлашда бевосита иштирок этган. Жанггоҳнинг текис, кенг ва қўшин қисмларини жойлаштиришга қулай бўлиши талаб қилинган. Айниқса, *маъракагоҳнинг* ичимлик сув манбаъига яқин бўлиши ҳамда разм вақтида қуёш нурунинг жангчилар кўзига тушмаслиги мақсадга мувофиқ ҳисобланган².

Йирик муҳорабалар пайтида дастаси учига *маъча* — ярим ой шакли қадалган жанговар байроқ ва туғлар билан безатилган олий бош қўмондоннинг боргоҳи баландликка тикилган. У ердан қисм ва бўлиналарининг майдондаги ҳаракати, жангнинг бориши Темурбек томонидан кузатиб турилган. Одатга кўра боргоҳ олдида ҳарбий оркестр аскарларни мардликка рағбатлантирувчи, уларнинг жанговар руҳини кўтарувчи куйларни тинимсиз чалиб турган.

Соҳибқирон *туқиш* бошланишидан аввал, одатича

¹ Қараг: *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур... I китоб, 76-бет; *Руи Гонсалес де Клавиго*. Дневник... б. 99.

² Қараг: Уложение Тимура... б. 80—81; *Шарафиддин Али Язидий*. Зафарнома... 53-бет.

фатҳ намозини адо этган. Тангридан мададу нажот тилаган. Сўнгра чақмоқмонанд саман отига виқор билан миниб, савашга бевосита қўмондонлик қилган. Жанг кўп ҳолларда, қарама-қарши тарафларининг яккама-якка олишuvi билан бошланган. Баҳодирларининг жасорати ва шахсий тайёргарлиги жангнинг қандай якунланишига маълум даражада таъсир кўрсатган. Паҳлавонларининг сони айтарли даражада катта бўлмаган. Баҳордирлар қўшинининг зарбдор кучини ташкил этган ва уларнинг ҳалокати одатда мағлубиятга олиб келган¹.

Муборизлар кежим — ўқ ўтмас ёпинчиқли жанговар отда майдонга тушиб, бошларига худ — дубулга, юзга бурқа — ниқоб, устларига жиба — зириҳ кийиб, бир қўлда қалқон, бир қўлда қилич билан жанг қилган. Отнинг эгарида садоқ-ўқ ёй, тиркаш ва табарани, яъни ой-болта боғлоглик турган.

Ҳар икки томон баҳодирларининг яккама-якка олишувларидан сўнг табул ногора овози, кўсу бургу наъраси, карнай-сурнай садоси худди момақалдироқдай жўш урар, хуружга келар эди.

Ботирлар мардонаворлик намуналарини намойиш этиб, жонларини жанг майдонида ҳалокат чоҳига отишга шай турган. Даставвал пиёда новакандозлар, яъни, ўқ-ёйчилар ганим аскарни устига шпба ёғдира бошлаган. Сафлар бир-бирига қўшилгач, навбат — тиг ва найзаларга, қилич ҳамда қалқонларга келган.

Қаҳрамонлик, жуванмардлик ва айниқса, шахсий матонат йиғитлик авонида маълум сабабга кўра жисмонан шпкаст тонган Темурбек учун ҳам бегона ҳислат эмас эди. Қатор савашларда жаҳонгир кўрсатган ботирлик ва жасурлик, сабот ва матонат намуналари омма қалб тўридан ўрин олган, тилларда дoston бўлган, турли афсона ва ривоятларининг туғилишига сабаб бўлган эди.

1379 йили Урганчин муҳосара қилиш чоғида Хоразм ҳукмидори Юсуф Суфи Темурбекни яккама-якка олишувга чақиради. Соҳибқирон рақиб даъватини ҳеч иккиланмасдан қабул қилади. Олишув учун зарур бўлган қурол-яроғ билан ораста бўлган Темурбек ўйноқи тулпорда ҳандак ёқасига келади ва қалъа бурж ҳамда борулари паноҳида бўлган Юсуф суфини кураш майдонига чорлайди. Бироқ, Темурбекнинг жалодат билан маъра-

¹ Қарапг: Гумилев Л. Н. Древние турки. М., 1967. 33; Гордлевский В. А. Государство сельджукидов в Малой Азии, М., 1960-б.

кагоҳда рахш суришини кўриб, ўз сўзидап қайтган Юсуф Суфий Соҳибқирон билан юзма-юз жанг қилишдап қўриғонда қолишни маъқул кўради.

Ушбу воқеадан оз фурсат ўтмай, Термиздан келтирилган, эндиғина дум бериб етилган, тилни ёрувчи тарвузларни Темурбек дастурхонига тортишади.

Соҳибқирон тарвузларни ўз ганими билан баҳам кўрмоққа қарор қилади ва уларнинг бир қисмини олтин лаганларда Юсуф Суфига юборади. Темурбекнинг зоҳир этган олижаноблиғи ва тантилиғини ўзи учун ҳақорат ёки камситиш деб тушунган Урганч ҳокими тарвузларни сувга иргитади, лаганларни эса, дарвозабонга пиёом қилади¹.

Тарихий манбалар² Темурбекнинг ун икки минг кишилик қўшини жангга мапа бундай тартибда киришини кўрсатади. Муҳолифатчи лашкар билан дасталабки тўқнашувни разведка вазибалари билан машғул бўлган енгил суворийлар, яъни *каравул* бошлаб берган. Шундан сўнг, ўнг ва чап қанот илғор қисмлари — *барангар ғиравули* ва *жувангар ғиравули* мададида асосий илғор қисм *манглай* жангга қадам қўйган. Манглай ортдан барангар

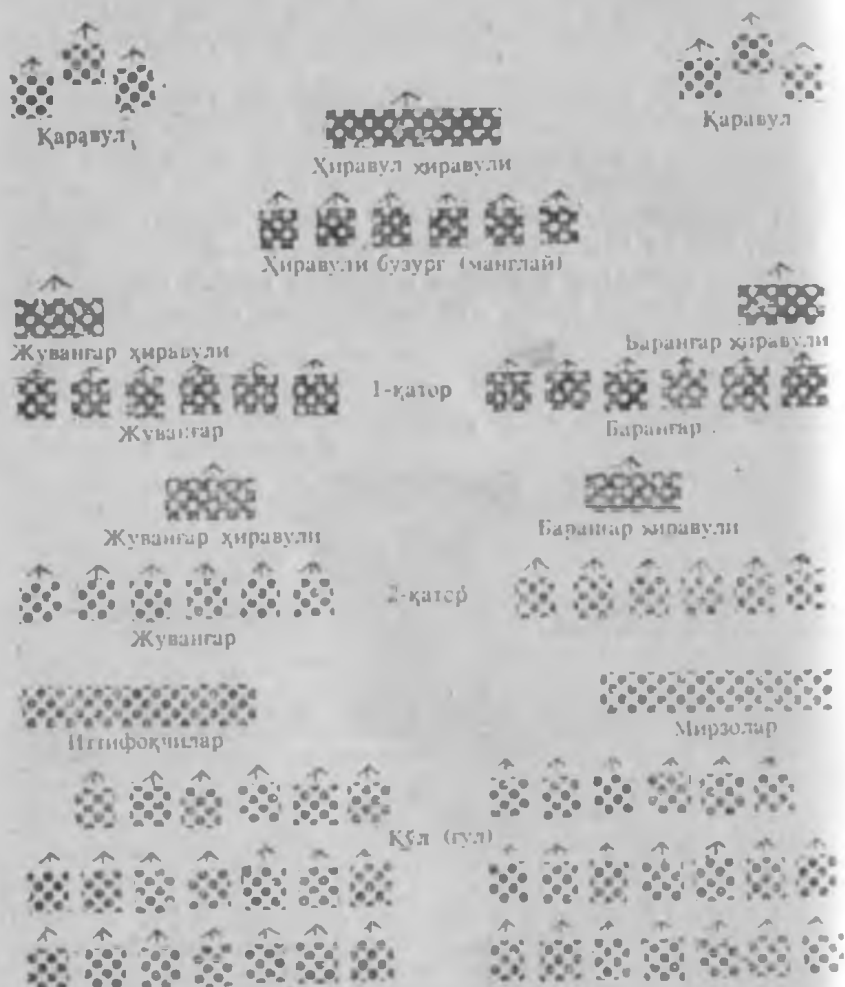
¹ Қаранг: Бартольд В. В. Улугбек и его время... б. 52.

² Қаранг: Уложение Тимура... б. 80—83. Иванин М. И. О военном искусстве...; Разин Е. А. История военного искусства. т. II., М., 1957. Узбек совет энциклопедияси. I жидд, Тошкент, 1971, 462—465-бетлар.

ҳамда жувангарнинг қолган икки бўлаги, яъни *чапавул* ва *шақавул* пешма-пеш ҳаракат қилган. Мабодо ушбу куч душманин мағлуб этишга кифоя қилмаса, у ҳолда бош қумондон — амрул-умаро бошчилигидаги етакчи кучлар — қул (гул) ҳал қилувчи ҳужумга ташланган.

Ун икки минг отлиқ қўшни ясоли

«Темур тузуклари» ва бошқа тарихга онд асарларда Темурбек армияси қатнашган шафқатсиз жангларнинг тактик бориш манзараси қуйидагича тасвирланади:

Темурбек армиясининг ясоли

Қўшин маркази 40 бўлак — полкка тақсимланган ва бевосита Соҳибқирон қўмондонлигида бўлган. Ушбу бўлакларнинг сараланган аскарлардан ташкил этилган ун икки бўлуки сафнинг биринчи қаторида, қолган 28 бўлуки эса иккинчи ва учинчи қаторларида жойлашган. Қирқ бўлукининг ўнг тарафи олдида Темурбек ўғлонлари ҳамда набиралари қисмлари, сўл тарафи олдида эса олий бош қўмондон қариндошлари ва иттифоқчилари қисмлари саф тортган. Бу қисмлар қўшинга истаган пайтда қўмак беришга шай турган. Иккинчи қаторнинг барангарда олти бўлак ўз илгори — *ҳиравул* билан ўрин олган. Айни шунча бўлак ва ҳиравулга жувангар ҳам эгалик қилган.

Иккинчи қатор барангари ва жувангари олдида юқоридаги тартибда биринчи қатор қисмлари жойлашган. Биринчи қатор олдида бош илгор — *ҳиравули бузург* ёки *манглай* ҳаракат қилган. Енгил суворийлардан иборат икки бўлак — *қаравул* қўшинни қўққисдап бўладиган ҳамладан сақлаш, душман кучларининг ҳаракатини кузатиш билан банд бўлган¹.

Муҳолиф лашкарда қочиш белгилари ва мағлубият аломати зоҳир бўлиб қолгач, уни таъқиб этиш учун чапдаст суворийлардан тузилган *қувғунчи* тайин қилинган. Қувғунчилар шикаст топганларга шундай шиддат билан ҳамла қилганки, душман отлиқларида от суришга мажбур, ниядалар учун қочишга паноҳ қолмаган.

Қалъа ёки қўрғонга чекиниб, мустаҳкамланишга ултирган ғаним *муҳосара* қилинган.

Қалъа деворлари яқинида *манжаниқлар* қурпилиб, галтаклар устига ўрнатилган *арродалар* тикланиб, қамалдагиларга қарата ҳар тарафдан тошлар иргитилган, Раъдлар ишга солинган. *Борулар* остидан *нақблар* кавланган. Деворларда очилган *раҳналар* орқали аскарлар селдай ичкарига ёпирилиб кирабошлаган. Қалъага чор тарафдан мур — малаҳдай ёпирилиб келаётган аскарлар қамал аҳли томонидан отилаётган ўқ, найза, тош баъзан ёнаётган моддалардан сақланиш учун бошларига қалқон ёки *тура* тутиб, деворларга қўйилган *шотулар*, ё бўлмаса ташланган *каманд* ва ҳалқалар ёрдамида юқорига кўтарилган.

¹ Қарапг: Уложение Тимура... б. 83-90.

Темурбек Дамашқ шахри яқинидаги бир қалъани қамал қилади. Қалъа мустаҳкам бўлиб, у узоқ муддатли мудофаа учун зарур қурол-яроғ, озиқ-овқат, ем-хашак билан таъминланган, мудофаачиларга Яздар номли саркарда бошчилик қилар эди. Аввалига Соҳибқирон бу қалъага унча эътибор бермайди. Бошқа зарурроқ юмушлар, яъни Дамашқ шахри аҳлидан берилган омонлик учун тўланадиган тоvon-мол дунё, от-улов, жория ва хизматкорлар йиғини билан машгул бўлади. Ушбу иш дўндирилгач, Темурбек юқорида зикр қилинган қалъа сари юзланади. Қалъа баланд, *бурж ва борулари* мустаҳкам эди. Уни бир ҳамла билан қўлга киритиш мумкин эмаслигини сезган Соҳибқирон муҳосара қуроё-яроғларини ҳозирлашни амр қилади. Жаҳонгир ишнинг қалъа деворлари ёнида ундан баланд бўладиган тўпроқ уюми — *саркўб* тиклашдан бошлайди. Минглаб черик аҳли амир Жаҳоншоҳ раҳбарлигида теvarак-атрофдан ўтин, ёғоч, ипox-шабба тўплаб, устидан тош ва тўпроқ тўкиб, саркўб барпо этади. Қад ростлаган саркўбга кўтарилган те-мурий аскарлар қалъа ичида турганлар устига турли қуроллардан ўт ёғдиради. Қалъа рўпарасига ўрнатилган манжаниқлардан иргитилган тошлар билан деворларда рахналар очилади, унинг остидан нақб — ерости йўллари қазилиб, боруларга илгаклар ташланади, зич қўйилган нарвонлардан жангчилар қўргонга ёпирилади. Бундай зўр ҳужумни кутмаган мудофаачилар сафида саросима бошланади ва улар қаршилиқ кўрсатиш бефойдалигини англаб етгач, муҳосаранинг йиғирма тўққизинчи куни Темурбекдан омонлик тилаб, унга қалъани топширади.¹

Темурбек қўшинини забт этилган қалъа, шахар ва вилоятларни ўзбошимчалик билан горат қилиш ҳуқуқидан бутунлай маҳрум эди. Агарда бирор шахс, Соҳибқиронга «ота ёки бола ўрнида бўлса ҳам, ёки заррача бўлса ҳам ноҳақлик кўрсатса, ёки наҳбу — горат тўғрисида суз очса, зинҳор унинг мол-мулкию қони (беҳудага) оқизилар, унинг ҳурмати ва ҳарамини таҳқир қилинар эди. На надомат, на шафоат тилаш унга нажот қилмас, аҳли ва хизматкорлари унга наф қилмасди ва бирор кимса томонидан «у билмасдан шундай (иш) қилиб қўйди», —

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур... I китоб, 232—234-бетлар.

дейилмасди. Бу, гўё бузилмас (қатъий) қондаю емирилмас (мустаҳкам) бино эди»¹.

Фақат оммавий талон-тарожга рухсат берилгандан сўнги юришда иштирок этаётган ҳар бир киши, ҳоҳ у номдор лашкарбоши бўлсин, ҳоҳ оддий аскар бўлсин, бундан қатъий назар тенг ғанимат олиш ҳуқуқига эга бўлар, кимки бирор ўлжани биринчи бўлиб қўлга киритса, ўшага эга бўлар эди.²

Темурбек ўз тасарруфига киритилган мамлакат ва юртлардан ўлжа олинган мол-дунё, яроғ-аслаҳа, қимматбаҳо буюмлар, зебу зийнатларни салтанат хазинасига бекаму кўст келиб тушишини қаттиқ пазорат қилар, асир олинган олимлар, фозиллар, меъморлар, шарият аҳли, наққошлар, туқувчилар, тоштарошлар, тикувчилар, дурадгорлар, *жибачилар*, *ахтачилар*, чодир тикувчилар, *сирчилар*, қушчилар, ёйчилар ва ҳ, аҳли пешани иложи борича заҳмат ва зарарсиз бир ерга тушлар эди. Жам қилинган фазилат соҳиблари, аҳли ҳунар ва бопиқа турли касб эгалари номдор бек ёки амирлар кузатувида Самарқандга етказилар эди.

Қўн ҳолларда Соҳибқирон обод ва кўркем, маданияти гуркираб яшнаган, маъмур шаҳар ва кентларни, вилоятларни ғорат қилишдан узини тияр, у ерлардаги муборақ қабристонлар, машойих ва ақобирларни зиёрат қилар эди.

Унинг бундай феъл-у ҳувида бохабар бўлган юрт арконлари унга пешвоз чиқиб, пешкашлар қилиб, ўз халқига омонлик тилар эди. Икки орада сулҳ тузилиб, Темурбек қўшнини илгарिलाб кетар эди.

Соҳибқирон жангларда мардлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган ҳар қандай рақибини ҳурмат қилар, жангчиларини ундан ўрнат олишга ундар эди. Бунга тарих шоҳид.

Эрондаги Кермон вилояти ҳукмдори Султон Аҳмадга қарашли Аминжак номли қалъа бошлиғи Алтун қўл остидаги уч юз чоғлик кишини билан Темурбекка қаттиқ қаршилик кўрсатади³. Соҳибқироннинг саркардаларидан Темур Қутлуг Алтун томонидан қилинган шабихун — тунги ҳужум пайтида ўлдирлади. Вақт-вақти билан қалъадан ташқари чиқиб, Темурбек аскарлари устига қилинган хуружлар мовароуннаҳрликларини танг аҳволга солиб қўяди.

¹ *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур... I китоб, 247-б.

²⁻³ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур... I китоб, 131-бет.

Ибн Арабшоҳнинг таъкидлашича, Темурбек қалъани ўн икки йиллик қамалдан сўнг фатҳ этади¹. Навбатдаги ғоратларнинг биридан қайтган Алтун қалъа дарвозасининг ўзи учун берkitиб қўйилганлигини куради. Булак бошпаноҳи бўлмаган Алтун тақдирга тая бериб, Темурбек ҳукми остида турган, ҳозирги Эрон Озарбайжонига тааллуқли Маранд шаҳри томон ноилож йўл олади.

Алтуннинг қурол-яроғсиз ва аскарсиз ёлғиз ўзи келганлигидан воқиф бўлган Маранд доругаси дарҳол унинг бошини танидан жудо қилади. Бу нохуш воқеадан изтиробга тушган Соҳибқирон афсус-надоматлар чекади. Сўнгра ўз яқин кишиларидаан бирини Марандга юбориб, Алтун жонига қасд қилган доруганинг мол-мулкини мусодара қилади ва унинг ўзини қатл этишга буйруқ беради.

Соҳибқирон бирор ҳисор, шаҳар ёки вилоятни қанча вақт ичида забт этиш мумкинлигини олдиндан яхшилаб ҳисоблаб чиқар ва саркардалардан белгиланган муддатда ҳарбий ҳаракатларни ниҳоясига етказишни қатъий талаб қилар эди.

Ибн Арабшоҳнинг ҳикоя қилишига кўра, 1400 йлнинг 9 августида Темурбек улкан черик билан Сивосга етиб келади. Тарихчиларнинг ёзишича, Сивос Туркиянинг ажойиб ва чиройли шаҳарларидан бири бўлиб, гоят гузал манзилда жойлашган эди. Шаҳар мустаҳкам қургони, маҳобатли иморатлари, тарихий обидалари, куркам мақбаралари билан маълум ва машҳур эди. Ҳавоси муътадил, суви зилол, халқни ўта ҳимматли ҳамда ҳамиятли бўлиб, одамшинавандлик, тақаллуф, тавозеъ ва иззат-ҳурмат қондаларида етуку баркамол эди. Сивос Қорадеңиз ва Арманистонга туташ бўлиб, унга Туркия султони Боязид I Илдиримнинг тўнғич ўгли Сулаймон ҳоким эди.

Сивоснинг осонгина таслим бўлмаслигини пайқаган Темурбек шаҳарни ўн саккиз кунлик муҳосарадан сўнг фатҳ этишга аҳд қилганлигини баён этади. Ҳақиқатдан ҳам Сивос ўн саккиз кун давом этган жангу жадалдан сўнг 1400 йлнинг 26 августида забт этилади.²

Темурбек ўз тасарруфига олмақчи бўлган улус ёки

¹ Қарағ: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... I китоб. 134—135-бетлар.

² Қарағ: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... I китоб. 194—195-бетлар, II китоб, 72-бет.

юртнинг ҳукмдорларига, лашкарбошиларига мактуб ва элчилар йўллаб унинг амрларига бўйин эгиб, *муқотала* ва *муқобаласиз* Суюргатмишхон (1370—1388) ҳамда Маҳмудхон (1388—1402) ёки Соҳибқирон Темурбек кўрагон исми билан хутба ўқитиш, шу тартибу расмга кўра пул зарб қилиш, тобе ва итоатда бўлиш, у ўтказаяётган сиёсатни сўзсиз тан олиш каби талабларни кўяр эди. Қўйилган шартларга майллик кўрсатганларни ҳурматлар, уларга иззат-икромлар кўрсатар, совга-саломлар тортиқ қилар, халқига омонлик берар эди.

Темурбекнинг талабларини назар-нисанд қилмай, у юборган элчиларни қатл этишга ботинган баъзи жойларнинг раҳбарлари аёвсиз жазоланар, мамлакати ғоратга дучор қилинар эди.

1400 йилнинг сентябр-октябр ойларида Ҳалабга етиб келган Шом ҳокими Сайди Судун Темурбек жўнатган, юқорида қайд этилган мазмунга яқин фармонини кўзга илмай, дипломатия қоидаларини оёқости қилиб, мактуб келтирган элчига ҳамла қилади ва унинг бошини кесади. Элчининг ноҳақ қурбон қилиниши Соҳибқирон газабинини кўзгайди ва Ҳалаб аҳлининг қирғин-барот қилинишига олиб келади¹.

Одатга биноан галаба ҳақидаги фатҳномалар мамлакатнинг ҳар бир чеккаси томон чопарлар орқали етказилган. Бу ҳуמוюн фатҳ овозаси рубъи маскунининг барча ўлкаю вилоятларига тарқалган, хутба ва пул зарби Соҳибқирон номи ва лақаби билан шарафли қилинган.

Юришдан фатҳу зафар қучиб қайтган музаффар қушини Мовароуннаҳр халқи томонидан жуда катта хурсандчилик, шоду хуррамлик ва тантаналар билан қарши олинган. Сочқи сочиш, нешканлар келтириш шарти амалга оширилган. Олий бош қўмондоннинг шаънига ҳамду санолар, саломатлигига шукрлар айтилб, муҳтожларга хайру садақалар улашилган. Дорус-салтапа Самарқандда бир неча кун мобайнида дастурхонлар ёзилиб, тўю шодиёналар авжига чиққан. Хосу омга тухфалар қилинган, ошлар тортилган².

Темурбекнинг саркардалик салоҳияти шунингдек, унинг бир неча бор кам сонли черик билан қўрқув билмасдан кўп сонли ганим лашкарига қарши жанг олиб

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал мақдур...* I китоб, 199—205-бетлар.

² Қаранг: *Гийасаддин Али. Дневник похода...* б. 185—188.

борган чоғларида яққол кўзга ташланади. «Қанчадан қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изин билан катта гуруҳлар устидан галаба қилган»¹ лигини, оз ўт кўн ўтинини куйдиришга қодир эканлигини яхши билган Соҳибқирон кўнинча сон жиҳатдан зиёд бўлган ёв кучларига юзма-юз чиқиб, ўзига хос бўлган чора-тадбирлар кўмагида нусрат қозонар эди.

Шарафуддин Али Яздийнинг мана бу сатрларига диққат қиламиз: Мовароуннаҳр вилоятлари бошдан оёқ мухолифлар ва душманлар таъсири доирасида бўлганлигидан ҳар бир жойда душман лашкарининг қандайдир бир катта туни ўрнашиб олиб, ҳар ким ўз ўринини бор кучи билан муҳофаза қиларди. Шунга қарамай осмондай қудратли Соҳибқирон ул диёрга бормоққа азм айлади ва Парвардигор кўмагидан умид қилган ҳолда, олти юз киши йўлга отланиб, шабгир қилиб, таваккал юзини йўлга қаратди. Жайхун сувидан ўтганларидан сўнг, шабгир қилиб, тоғга яқин Найистонга етдилар. Ўша кунини бир чорбоғда бекиниб турдилар ва отлар йўл чарчоғидан тин олди. Сўнгга Жуйбори мавзесидан шабгир қилиб, Хузор томондан юриб Қаршинини ўраб олдилар. Амир Муне навкарларидан бир туни ўша ерда эди, барчасини банди қилдилар. Қайсарнинг қариндошлари — Анонжак, Кўдаҳ ва Ўрдушоҳ ўз қавмлари билан қочиб қолдилар. Дуваррақа ва Шайх Али баҳодир эса савдогарларини душманлар деб ўйлаб, улар билан жанг қилдилар ва ғолиб чиқиб, тўрт боғлам кимхоб ўлжа олиб, Ҳазрат Соҳибқирон олдига олиб келдилар. Ўл Ҳазратнинг буйруғи билан уларнинг ҳаммасини, кам-кўстсиз эгаларига қайтардилар. Қаравунас² лашкаридан беш минг киши Кўзи — мундоқ³ мавзеида турардилар. Амир Сулаймон Ясавурий уларга бориб қўшилди. Баротхожа ва Ҳиндушоҳ ҳам ўз лашкари билан уларга бирикди. Анонжак ва Кўдаҳ Хузор яқинидан ўтиб, уларнинг қонинга кетдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг бу аҳволдан хабари йўқ эди. У кун боғини олдидан Қаршидан отланиб, ярим кечада Навқатга⁴ етиб борди. Ўша ерда қаравунас лашкари ва улар ёнига ҳўнланган кўн (қўшин) ҳақида хабар топди.

¹ Қуръон, 2-сура, 249-оят.

² Қаравунас — Чигатой улуси гарбий қисмида жойлашган туркмўғул қабилалари.

³ Қамашин туманидаги Қизилтепа қишлоғи.

⁴ Қамашин туманидаги Қорабоғ қишлоғи.

Эҳтиёткорлик шартига амал қилган ҳолда, ўша заҳоти ҳовли-жойлар орасидан чиқишга буюрди ва ўша кеча Навқатининг ташқарисида чўлда тунади... Шу пайт амир Жаку отдан йиқилиб, шундай қаттиқ лат едики, мизожини янаш йўлидан четга бурилди. Ҳазрат Соҳибқирон ўттизта мукаммал отлиқни унга қўшиб, Моҳонга юборди. Ўзи эса ҳиммат юзини қатъий равишда қаравунас лашкари билан жангга қаратди. Амирлар ва баҳодирлар барча ул ниятга қўшилиб, рози бўлди. Фақат Али Ясаурийғива ул фикрини маъқул топмади ва маслаҳатдан деб билмади. Қариндошлари бу ҳақда Ҳазрат Соҳибқиронга арз қилдилар. Ул Ҳазрат уни зўрлик билан чақиртириб отландирди.

Шайх Али баҳодир ва Оқбуга баҳодирини олтимишта аскар билан манглай тарзида жўнатди. Душманлар томондан Ҳиндушоҳ уч юз киши билан лашкар олдида келарди. Ҳар иккала томон манглайини бир-бирларига етиб жангга киришдилар. Осмоний қўллов Ҳазрат Соҳибқирон синоҳига оз бўлишига қарамай, ғалаба ва ферузлик каромат қилди ва душман манглайини қувиб, уларнинг қўлигача етказдилар.

Бу ғалаба содир бўлгач, ул Ҳазрат тўхтаб, отларга дам бердилар. Ўша кунини нешин чоғи саодат ила яна отланиб, олти юз синоҳини етти қўшинга бўлди. Зафарнашоҳ синоҳ душманлардан сон жиҳатдан жуда оз бўлганликлари учун Соҳибқирон жангчиларининг кўпчилигини кўтариб, яқини сўзлар айтди. Уларини рағбатлантириш учун тиришмоқ ва жанг қилмоққа ундаб, гавҳар сочувчин сўзлар билан, бугун мардлар учун базм ва ишрат (куни) дир деди. Амир Довуд, амир Сарибўга, Ҳусайн барлоос, амир Сайфуддин, Аббос баҳодир, Оқбуга баҳодир, Ҳинду, Элчи баҳодир, Дуваррака, Шайх Али баҳодир, Али Ясаурий, Чўбин ва Махмудшоҳларини ҳар бирини ўз жойларига қўйиб чиқди. Ўзи эса, қаравул тарзида олдинга юрди. Ёв яқин келгач, жувангар ва бурангарини тартибга келтириб, қўлни ўзининг ярқираб турган шон-шукӯҳи билан безадди. Жанг чоғи уч чўқ (тўн) бўлиб ҳужум қилдилар, деб буюрди. Иккита томон синоҳи бир-бирига ташланган чоғда мавлоно Бадруддин ва унинг ўғли қочдилар. Али Ясаурий ҳам иккита навкар билан қочмоққа юз тутди. Ҳазрат Соҳибқирон Таигри кўмағи ила ҳужумга ўтди...

Ўшандай кўп сонли ва шон-шавкатли лашкар бир соат ҳам туриб жанг қилолмадилар ва жаҳонгир Соҳиб-

борган чоғларида яққол кўзга ташланади. «Қанчадан қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган»¹ лигини, оз ўт кўн ўтинини куйдиришига қодир эканлигини яхши билган Соҳибқирон кўнинча сон жиҳатдан зиёд бўлган ёв кучларига юзма-юз чиқиб, ўзига хос бўлган чора-тадбирлар кўмагида нусрат қозонар эди.

Шарафуддин Али Йздийнинг мана бу сатрларига диққат қиламиз: Мовароуннаҳр вилоятлари бондан оёқ мухолифлар ва душманлар таъсир донрасида бўлганлигидан ҳар бир жойда душман лашкарининг қандайдир бир катта тўни ўрнашиб олиб, ҳар ким ўз ўринини бор кучи билан муҳофаза қиларди. Шунга қарамай осмондай қудратли Соҳибқирон ул диёрга бормоққа азм айлади ва Парвардигор кўмагидан умид қилган ҳолда, олти юз киши йўлга отланиб, шабгир қилиб, таваккал юзини йўлга қаратди. Жайхун сувидан ўтганларидан сўнг, шабгир қилиб, тоғга яқин Найистонга етдилар. Ўша кунини бир чорбоғда бекиниб турдилар ва отлар йўл чарчоғидан тин олди. Сўнгга Жуйбори мавзесидан шабгир қилиб, Хузор томондан юриб Қаршини ўраб олдилар. Амир Муне навкарларидан бир тўни ўша ерда эди, барчасини банди қилдилар. Қайсарнинг қарииндошлари — Анонжак, Кўдаҳ ва Ўрдушоҳ ўз қавмлари билан қочиб қолдилар. Дуваррака ва Шайх Али баҳодир эса савдогарларини душманлар деб ўйлаб, улар билан жанг қилдилар ва ғолиб чиқиб, тўрт боғлам кимхоб ўлжа олиб, Ҳазрат Соҳибқирон олдига олиб келдилар. Ул Ҳазратнинг буйруғи билан уларнинг ҳаммасини, кам-кўстсиз эгаларига қайтардилар. Қаравунас² лашкаридан бени минг киши Кўзи — мундоқ³ мавзеида турардилар. Амир Сулаймон Ясавурий уларга бориб қўшилди. Баротхожа ва Ҳиндушоҳ ҳам ўз лашкари билан уларга бирикди. Анонжак ва Кўдаҳ Хузор яқинидан ўтиб, уларнинг қошига кетдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг бу аҳволдан хабари йўқ эди. У кун боғини олдидан Қаршидан отланиб, ярим кечада Навқатга⁴ етиб борди. Ўша ерда қаравунас лашкари ва улар ёнига тўпаланган кўн (қўшин) ҳақида хабар тоиди.

¹ Қуръон, 2-сура, 249-оят.

² Қаравунас — Чигатой улуси гарбий қисмида жойлашган турк-мўғул қабиалари.

³ Қамашин туманидаги Қизилтепа қишлоғи.

⁴ Қамашин туманидаги Қорабоғ қишлоғи.

Ўхтиёткорлик шартига амал қилган ҳолда, ўша заҳоти ҳовли-жойлар орасидан чиқишга буюрди ва ўша кеча Навқатнинг ташқарисида чўлда тунади... Шу пайт амир Жаку оддан йиқилиб, шундай қаттиқ лат едики, мизожини янаш йўлидан четга бурилди. Ҳазрат Соҳибқирон ўттизта мукаммал отлиқини унга қўшиб, Моҳонга юборди. Ўзи эса ҳиммат юзини қатъий равишда қаравунас лашкари билан жангга қаратди. Амирлар ва баҳодирлар барча ул ниятга қўшилиб, рози бўлди. Фақат Али Ясаурийнинггина ул фикрини маъқул толмади ва маслаҳатдан деб билмади. Қариндошлари бу ҳақда Ҳазрат Соҳибқиронга арз қилдилар. Ул Ҳазрат уни зўрлик билан чақиртириб отлатирди.

Шайх Али баҳодир ва Оқбўга баҳодирни олтинта аскар билан манглай тарзида жўнатди. Душманлар томондан Ҳиндушоҳ уч юз киши билан лашкар олдида келарди. Ҳар иккала томон манглайини бир-бирларига етиб жангга киришдилар. Осмоний қўллов Ҳазрат Соҳибқирон сипоҳига оз бўлишига қарамай, галаба ва фερузлик каромат қилди ва душман манглайини қувиб, уларнинг қўлигача етказдилар.

Бу галаба содир бўлгач, ул Ҳазрат тўхтаб, отларга дам бердилар. Ўша кунини нешин чоғи саодат ила яна отланиб, олти юз сипоҳини етти қўшинга бўлди. Зафарнашоҳ сипоҳ душманлардан сон жиҳатдан жуда оз бўлганликлари учун Соҳибқирон жангчиларининг кўнглини кўтариб, яхши сўзлар айтди. Уларни рағбатлантириш учун тиришмоқ ва жанг қилмоққа ундаб, гавҳар сочувчи сўзлар билан, бугун мардлар учун базм ва ишрат (куни) дир деди. Амир Довуд, амир Сарибўга, Ҳусайн барлос, амир Сайфуддин, Аббос баҳодир, Оқбўга баҳодир, Ҳинду, Элчи баҳодир, Дуваррака, Шайх Али баҳодир, Али Ясаурий, Чубин ва Махмудшоҳларни ҳар бирини ўз жойларига қўйиб чиқди. Ўзи эса, қаравул тарзида олдинга юрди. Ёв яқин келгач, жувангар ва бурангарни тартибга келтириб, қўлин ўзининг ярқираб турган шон-шукуҳи билан беади. Жанг чоғи уч чўқ (тўн) бўлиб ҳужум қилсинлар, деб буюрди. Иккита томон сипоҳи бир-бирига ташланган чоғда мавлоно Бадруддин ва унинг ўғли қочдилар. Али Ясаурий ҳам иккита навкар билан қочмоққа юз тутди. Ҳазрат Соҳибқирон Тангри кўмағи ила ҳужумга ўтди...

Ўшандай кун сонли ва шон-шавкатли лашкар бир соат ҳам туриб жанг қилолмадилар ва жаҳонгир Соҳиб-

қироннинг бир ҳамласидан орқа угириб, қочмоққа юн тутдилар»¹.

Темурбекнинг қушин қисмлари тоғли ҳудудларда ҳам муваффақият билан жанг ҳаракатлари олиб бориш, мустаҳкам қалъа ва ҳисорларда ўрнашиб олган душманини маглуб этиш қобилиятига эга эди. Фикримизни Низомуддин Шомийнинг қуйидаги қайдлари билан мустаҳкамлаймиз.

Соҳибқирон қўл остидаги ҳарбий кучлар Андароба мавзёга етганда у ернинг мусулмон аҳолиси Темурбекдан ўзларини мажусийлар зулмидан ҳалос этишини илтимос қилади. Соҳибқирон гайридинийлар ўтказаятган азоб-уқубатга чек қўйиш мақсадида тезлик билан қушин сафларини ростлайди ва мажусийларга қарши юради. Рустам баҳодир мирзо ва Бурҳон углон бошлиқ қисмларини Катур қалъаси томон йўллаган Соҳибқирон ўз навбатида катта ҳарбий қисм билан қалин қор ичидан йўл очиб, оғир суқмоқ ва доволар орқали баланд бир чўққига кўтарилади. Барангар ва жувангар аскарлари қор билан қопланган жар ва дараларга учиб тушмаслик мақсадида белларига арқон боғлаб, чўққидан пастга тушадилар. Темурбек қушинининг кўтилмаганда тўсатдан пайдо бўлганлигидан бохабар бўлган мажусийлар кўчқиронини тоғ устига олиб чиқишади. Темурбек қушини ганимларнинг кўпдан-кўп қўй-қўзиларини ўлжа қилади, уй-жойларини қўлга киритади. Асосий кучлар етиб келгач, тоғ тепасига чекинишга улғирган душманини бар-тараф этиш учун қисмларга тоққа кўтарилишга ижозат берилади.

Қушин қисмлари фармонни адо этишга киришади. Шайх Арслон ёвнинг кўп тўдаларини жувангар қисмлари қароргоҳи томон қувлаб боради ва уларни маглуб этиб аксарини асир қилади. Али Султон кофирларга бошқа тарафдан қирон келтиради ва уларнинг қўнимгоҳини эгаллайди. Мислсиз матонат ва қаҳрамонлик намуналари намоён этган амир Ғиёсуддин Шохмалик ёвнинг кучли зарбаларини қайтаради.

Мубашшир Тўра ҳам ўзга жангчилар қатори тўқнашувда жасорат кўрсатади. Мингли хожа бир гуруҳ сара баҳодирлар бошчилигида олға ташланади ва тоғ тепасига чиқиб олади. Суюнчак баҳодир ўз жангчиларини жанговар сафга тизиб душман билан шиддатли жанг қилади. Шайх

¹ *Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома... 157—160-бетлар.*

Арслон аскарлари ва мулозимлари ҳамроҳлигида тоғ те-
пасига чиқади ва у ерда жойлашиб олган мажусийларни
қиличдан ўтказди.

Мусо, Ҳусайн Малик ва амир Ҳусайнлар ҳам оғир
жанг олиб боришади.

Ўзга минглик ва туман сардорлари душман гуруҳла-
рини, уларнинг истеҳкомларини қуришовга олади.

Уч кун давом этган саваш чоғида мажусийларнинг
қунчилиги қурбон бўлади. Тўртинчи кун кофирларнинг
ақобирлари чорасиз аҳвол ҳамда заифлик сабабли Темур-
бекка итоаткорлик кўрсатади ва аҳли учун омонлик ти-
лайди. Соҳибқирон мажусийлар исломни қабул қилган
тақдирдагина омонликка сазовор бўлишлари, бошлари
амал сиртмоғидан ҳалос қилиниши мумкинлигини баён
этади. Мажусийлар жонларини сақлаб қолиш, ўғил-қиз-
ва хотин-халажнинг тутқуиликдан сақлаб қолиш ниятида
ўз динларидан воз кечиб, иймон келтиришади.

Соҳибқирон уларнинг ҳаммасига инъомлар бериб ва
иззат икром кўрсатиб, ўз уй ва юртлари томон қайтиш-
ларига ижозат беради.

Аммо бахти қаро мажусийлар ўз маконларига эсон-
омон етиб олгач, исломдан юз ўгирадилар ва амир Шоҳ-
малик аскарларига тунда шабихун қиладилар. Мажу-
сийлар томонидан зоҳир этилган бу ҳаракат уларнинг
Соҳибқирон қўшинлари томонидан тор-мор этилишига,
хотин-халаж ва ўғил-қизларининг банди қилинишига,
мол-мулкларининг талон-тарож бўлишига олиб келади.¹

ҚАРОР ҚАТЪИЙ, ШИКОЯТГА ЎРИН ЙЎҚ

Маълумки, Жўжихон авлодидан бўлган Тўхтамишхон
отаси Тўйхўжа ўғлон Ўрисхон томонидан қатл қилин-
гандан сўнг Оқ Ўрдадан қочиб, 1376 йили Самарқандга,
Темурбек ҳузурига мадад ва паноҳ излаб келади.²

Узоқни кўрабилувчи, ақли тегин ва тезфаҳм Соҳиб-
қирон ёш, гайратли ҳамда истеъдодли хонзаданинг қунг-
лини кўтариш, қўллаб-қувватлаш, лозим тонса тўс-ту-
налондан боши чиқмай қолган Оқ Ўрда сиёсий-ижти-

¹ Қарағ: *Гийасаддин Али. Дневник похода...* б. 192—195.

² Қарағ: *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрта...* 287—
288-бетлар; *Якубовский А. Ю. Тимур...* б. 61—62.

мой ҳаётига ўз таъсирини ўтказиб, у ерга ўзининг инсончи кишинини ҳукмдор қилиб қўшин мақсадида Тўхтамишхонни жеракли қурмат-аҳтиром билан қаршилади, совға-саломлар, тортиқлар инъом қилади. Зарур қурол-аслаҳа, асбоб-анжом, оғ-улов ва қўшин билан таъминлаб, Тўхтамишхоннинг Оқ Ўрда таҳтига эга бўлиш йўлида қилган барча юришларида кўмак беради.¹

Яқиндан берилган мадад туфайли Тўхтамишхон 1378 йили Оқ Ўрдани қўлга киритади, 1380 йили Калка дарёси бўйида Мамайни мағлуб этган Тўхтамишхон Сарой ал-Жадид, Сарой Боту, Саройчик, Хожитархон сингари шаҳарларни забт этади ва ўзини Олтин Ўрданинг мутлақ ҳокими деб эълон қилади.² Жўжи улуси раҳбарлигини куч билан қўлга олган Тўхтамишхон олиб борган сиёсат ва ҳарбий ҳаракатларининг асосий йўналиши жанубга, яъни қачонлардир Чигатойхон ва Хулағухон улуслари ҳисобланган Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонга қаратилган эди. Бу улуслар XIV асрнинг ўрталарига келиб, таназзулга юз тутган, ерлари Темурбек ва унинг фарзандлари томонидан эгалланмоқда эди. Ўз хатти-ҳаракатларини яқин ўтмишда жуда катта ҳудудда ҳукмронлик қилган буюк, эндиликда ўзаро уруш ва низолар туфайли майда булакларга ажралиб кетган, ўз умрини тугатаётган чингизийлар салтанатини қисман бўлса-да, қайта тиклашдек аниқ мақсадга қаратган ёш, гайратли, шу билан бирга ўта баджаҳл Тўхтамишхон бир умр миннатдор бўлиши лозим топилган ҳомийси ва мададкори Темурбек билан очикдан-очиқ муносабатларини ёмонлаштириш, муҳолифатчилик қилиш кучасига қадам қўяди. Соҳибқирон билан булган алоқаларни бутунлай узган Тўхтамишхон унинг тасарруфига кирган мулкларга тажовуз қилиш ниятида 1382—1384 йиллар давомида катта қўшин тузиш, уни керакли қурол-яроғ билан таъминлаш каби зарур чора-тадбир билан машғул бўлади. 1384 йилининг ниҳоясида Тўхтамишхоннинг юз минг кишилик қўшини Дарбанд ва Ширвон орқали Кура дарёсидан ўтиб, Соҳибқирон мулки ҳисобланган Табриз остонасида найдо бўлади. 1385 йил бошида шаҳар хон

¹ Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрта... 288-бет. Егоров В. Л. Историческая география. Золотой Орды в XIII—XIV вв. М., Наука, 1985, б. 64—65.

томонидан забт этилгач, унинг чериги Марагага қараб юради. Бу ердан ортига қайтган Тўхтамишхон лашкари йўл-йўлакай Озарбайжоннинг Мараид ва Нахичеван вилоятларини яқсон қилади. Юришни шу йўсида якунлаган хон қўшини Қорабоғда тўнланади ва у ердан Олтин Ўрда сари жўнайди.¹

Келаси, 1386 йили Темурбекнинг айнан Аррон даштида қишлоқ учун тушганлигидан бехабар Тўхтамишхон Озарбайжонга қайта юриш бошлайди. Олтин Ўрдаликлар лашкари Дарбанднинг жанубидаги Самур дарёси бўйларида Темурбек аскарларига дуч келади. Бўлиб ўтган кичка жангдан сўнг Тўхтамиш қўшини шимол томон бурилиб кетади.²

1387 йили Тўхтамишхон Темурбекнинг Эрондалигидан фойдаланиб, Соҳибқирон салтанатининг марказий қисмларига ҳужум қилиш қарорига келади. Дастлабки зарба Оқ Ўрданинг маркази Сигноқ томонидан берилади. Сабронни эгаллай олмаган қўшни Ўстрорга йўл олади ва у ерда унча катта бўлмаган Темурбекка тегишли аскарний гуруҳини мағлуб этиб, Самарқанд ва Бухоро вилоятлари ҳудудига бостириб киради. Тўхтамишхон иккинчи йўналишдаги зарбани Хоразм орқали амалга оширади. Самарқанд ва Бухоро қуршовда қоллинига қарамай, Тўхтамишхон бу шаҳарларни олишни уйдасидан чиқолмайди. Асосий қуроли кучлар билан Широода турган Темурбек қамалда қолганларга 30 минг кишилиқ мадад жўнатади. 1388 йилининг февралда Соҳибқирон бор армиясини бошлаб, душманга қарши йўлга чиқади. Тўхтамиш Темурбек билан юзма-юз тўқнашиндан воз кечиб, аудлик билан Дашти Қипчоққа қайтиб кетади.

Тўхтамишнинг Олтин Ўрдадан бир неча чақирим масофада жойлашган Самарқанд ва Бухоро вилоятларига қилган ҳужуми, унинг муайян бир ҳудуд учун эмас, балки умуман Темурбекка қарши олиб бораётган сиёсатининг натижаси эканлигини Соҳибқирон англаб етган эди.

1383 йилининг сўнгида ўз қўшинини рус, булғор, бошқирд ва бошқа халқлар ҳисобига мустаҳкамлаган Тўхтамиш яна Темурбекка қарши отланади. Қозоғистон чуллари ва Сирдарё бўйлаб ҳаракат қилган улкан қўшин-

¹ Қаранг: В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов... Т. 2. 6. 157; В. Л. Егоров. Историческая география... 6. 218—219.

² В. Л. Егоров. Историческая география... 6. 219.

нинг илгор қисми 1389 йил бошида Арис дарёсининг этагида жойлашган Зарнуқ шаҳри яқинида Темурбек томонидан исканжага олиниб, тор-мор этилади. Бу вақтда Тўхтамиш қўшинининг асосий қисмлари билан Сирнинг унг соҳилидаги Саброн шаҳрини эгаллашга беҳуда уринмоқда эди.¹

Темурбек Тўхтамишхон томонидан амалга оширилаётган ғанимлик ва гаразгўилик саъи ҳаракатларга чек қўйишга ҳамда Соҳибқироннинг Эрон заминидаги мавқеининг кучайиб кетаётганлигини олдини олиш учун Олтин Ўрда ва Миср ўртасида тузилиши режалаштирилаётган иттифоққа барҳам беришга мажбур бўлади. Натижада Темурбек 1391 йилнинг қиш фаслида Тўхтамишхонга қарши юришга азм қилади². Салтанатнинг турли вилоятларига тавачи ва чопарлар юборилиб, оммавий сафарбарлик ҳақида фармони олий эълон қилинади. Бир йилга етадиган озиқ-овқат, ем-хашак йиғиш ва ҳозирлаш чоралари кўрилади. Ҳар бир жангчи бир ёй ва ўттиз дона ўқ, тиркаш ўқдони билан, бир қалқон, битта қўшимча от, ҳар ун аскарда бир чодир, икки бел, бир кетмон, бир уроқ, бир арра, бир теша, юз игна, ярим ботмон арқон, бир тери ва қозон бўлини шарти қўйилади. Темур буйруғига биноан улови бўлмаган навкарларга отлар берилади. Давлат хазинасининг эшиклари очилиб, амирлар, беклар, лашкарбошиларга сафар олдидан тортиқлар қилинади. Лашкарнинг жанговар руҳини кўтариш мақсадида аскарларга совғалар улашилади.

Жам бўлган қўшин Самарқанддан йўлга чиқади ва Сирдарёдан кўприк орқали ўтиб, Тошкентга қараб юради. Қишнинг маълум қисмини Тошкентда ўтказишга қарор қилган Темурбек одатича шайх Маслаҳатнинг мақбарасини зиёрат этиш учун Хужандга боради. Тошкентга қайтиб келган Соҳибқирон безгак касали билан оғриб, қирқ кунгача ётиб қолади. Арқони давлат, беку умаро ва аҳли лашкарнинг кўнгиллари ғамгин ва париншон бўлади. Дард аригач, Темурбек Дашти Қипчоқ юришига жиддий тайёргарлик кўра бошлайди. Бек ва нуёнларга

¹ Қаранг: В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов... Т. 2. 6. 157; В. Л. Егоров. Историческая география... 6. 219—220; Б. Д. Греков. А. Ю. Якубовский. Олтин Ўрда... 288—289-бетлар.

² Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда. 302 б; Егоров В. Л. Историческая география... 6. 220; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов. т. 2. 6. 160—171.

туҳфалар қилади, сипоҳга ош бериб, барчанинг қўнглини хушнуд айлайди. Қўшинга қийин ва ўтиб бўлмас жойлардан бошлаб боровчи йўл бошловчилар — қажарчилар белгилайди. Бу гал қўлавузлик, яъни, йўлбошловчилик қилиш вазифаси чингизий шаҳзода Темур қўтлуг ўғлон ҳамда Идигўй ўзбек, яъни, Едигей зиммасига юклатилади. Шу аснода Мироншоҳ кўрагон мирзо Хуросон лашкари билан келиб, ҳумоюн ўрдуга қўйилади.

Мамлакат ишларининг идора қилиш вазифаси вақтинчалик Шоҳруҳ мирзо ва Жаҳонгир мирзоларга топширилади. Амир Маъл билан амир Милкат амирзодаларга ноиб эътиб тайинланади.

Барча ташкилий юмушлар ниҳоясига етгач, Тошкентдан 1391 йилнинг 22 январидида қўзгалган Темурбек армияси Ўттор томон йўлга чиқади. Рақибнинг улкан қўшини билан келаётганлигидан чўчиган Тўхтамишхон у билан бўлажак тўқнашувни иложи борида кейинга суриш мақсадида Темурбек ҳузурига ўз элчиларини тўққизта чопқир от ва бир қанча шунқорлардан иборат совға-саломлар билан юборади.

Хоннинг элчилари орқали йўллаган узр-маъзур, тавба-тазарру ҳамда содиқ бўлиш ҳақидаги ваъдаларини диққат билан тинглаган Темурбек айтилган сўзларнинг барчаси сохта ва найрангдан ортиқ нарса эмаслигини яхши пайқайди. Лашкарбошилар, аркони давлат, амирзодалар, нуёнлар иштирокида ўтказилган ҳарбий кенгаш — машваратда Тўхтамишхонга қарши юришини давом эттиришга қарор қилинади.

1391 йил ҳут ойи охирларида икки юз минг кишилик қўшин Яса, Қорачуқ, Саброн орқали Сариқ ўзан (Сари сув) мавзегига чиқади. Кучли сел келиши туфайли қўшини бир неча кун шу ерда макон топади. Сел камайгандан сўнг Соҳибқирон қўшинини дарёдан гузар орқали ўтади. Бир кун кечаси Идигўй ўзбекнинг икки навқари қочиб, Тўхтамишхон урдугоҳига кетганлиги маълум бўлади. Қочоқларни тутиш мақсадида юборилган таъқибчилар уларни тополмай, қайтиб келади. Соҳибқирон икки кеча-кундуз йўл юриб толиққан қўшинини Улуг тоғ (ҳозирги Қозогистондаги Қарсақнай кони яқинидаги Олтин чуку номли тоғ) ёнбағрига ҳордиқ олиш учун туширади. Ўзи эса хослари ҳамроҳлигида тоғ бошига чиқиб, тева-рак-атрофга, ястаниб ётган даштга назар ташлайди ва бу ерда мазкур юриш ҳақида хотира қолдиришга қарор

қилади¹. Фармони олийга кўра жангчилар атроф жавонибдан харсанг тошлар ташиб келиб, белгиланган жойга тўнлайдилар. Уста тоштарошлар ишга тушиб, Соҳибқироннинг Тўхтамишхонга қарши қўшин тортиб, ушбу мавзегга етганлиги тарихини тошга битадилар.

Туркий ёзувда нақш қилинган хотиранинг матни қуйидагичадир: Тарих етти юз туқсон учта, қўй йил ёзининг ора ой Туроннинг султони Темурбек икки юз минг² черик била ислом учун Тўхтамишхонни (нг) хонига йуриди. Бу ерга етиб, белгу бўлсун теб бу йубани қўнардди. Тангри инсфат бергай, Иншаоллоҳ. Тангри эл кишига раҳмат қилгай, Бизни дуо била ёд қилгай».

Ёдгорлик битгач, қўшин яна йўлга чиқади: Илончуқ, дарёсини убур қилгач, саккиз кеча ва кундуз тинимсиз от суриб толиққан Темурбек синоҳни Анақарғуй (Қозонистондаги ҳозирги Анақарқуюн) мавзегга туширади.

Беш-олти ойдан бери ганим кетидан изма-из келаётган қўшиннинг озиқ-овқати деярли тугаш арафасида эди. Соҳибқирон қўшин бекларига иложи борича ун, бугдой, арпа каби озиқ-овқат маҳсулотларини тежашни буюради. Аскарлар биёбондаги қўшларининг тухумларини пишириб ейиш ҳамда атала — *буламуқ* ичиш билан қаноатланади.

Оғир вазиятдан чиқиш, яъни қаҳатдан халос бўлишнинг бирдан-бир иложи *чарга* ови қилишга амр қилинади. Ов жуда муваффақиятли бўлади, кўплаб жайрон, ёввойи эчки, кийик ва бошқа саҳро жониворлари ўлжа қилинади. Емин муаммосини ҳал қилган Темурбек сафарни давом эттиради. Лашкар денгизмонанд жўш ва хурунга келиб, тартиб ва қонда билан фавж-фавж, гуруҳ-гуруҳ бўлиб ёғи томон мутаваккжлх бўлади. Тобол, Ёйиқ (Урал), Самар дарёларидан кечиб ўтган қўшин Ёйиқ дарёси яқинида қўнишга қарор қилади. Амирзода Муҳаммад Султон баҳодир тутиб келтирган тилдан душманининг яқиндалиги тўғрисида маълумотга эга бўлган Соҳибқирон ражаб ойининг душанба куни қўшинни зудлик билан Ёйиқни кечиб ўтишга бошлайди. Кўприкдан дастлаб *манглай*, сўнг *қўл*-марказ ўтади. *Баранғар* ва *жуванғар* лашкарига сувдан сузиб ўтишга буйруқ берилади.

¹ Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда... 303—304-бетлар; Якубовский А. Ю. Тимур... б. 63.

² Содиқов Қ. Амир Темурнинг уйғур ёзуви битиги //Соглом авлод учун 1995 йил № 1.//

Бу орада душман қароргоҳини аниқлаш мақсадида жўнатилган разведкани гуруҳ-қаравулнинг сардори амир Ику Темур қарши томон қаравулари, билан бўлган тенгсиз тўқнашув пайтида қатлга етади. Икки тарафнинг соқчи бўлимлари тез-тез юзма-юз кела бошлайди. Бироқ, ёвнинг асосий кучлари ҳа деганда кўзга ташланабермайди.

Озиқ-овқатнинг соат сайин камайиб бориши, узоқ йўл босган аскарларнинг ҳолдан тойиши ҳисобига Темурбек армиясининг тинкасини қуришиб, унинг жанговар руҳини сусайтириш тактикасини усталик билан қўллаётган Тўхтамишхонни Умаршайх мирзо, амир Суяunchак, Султон Санжар, амир Ҳожин Сайфуддин ва амир Аббоснинг ўгли Усмон қўмондонлигидаги йигирма минг жаррор отлик аскарлардан иборат илгор қисм — манглай, охир оқибат тўхташга ва жангга киришга мажбур этади.

1391 йилининг 18 июнида Самара вилоятининг Кундузча мавзеида Темурбек ва Тўхтамишхон ўртасида, икки томондан тахминан 400 минг аскар иштирок этган, ўша даврдаги энг даҳшатли ва йирик *масоф* — жанглардан бири бўлади.

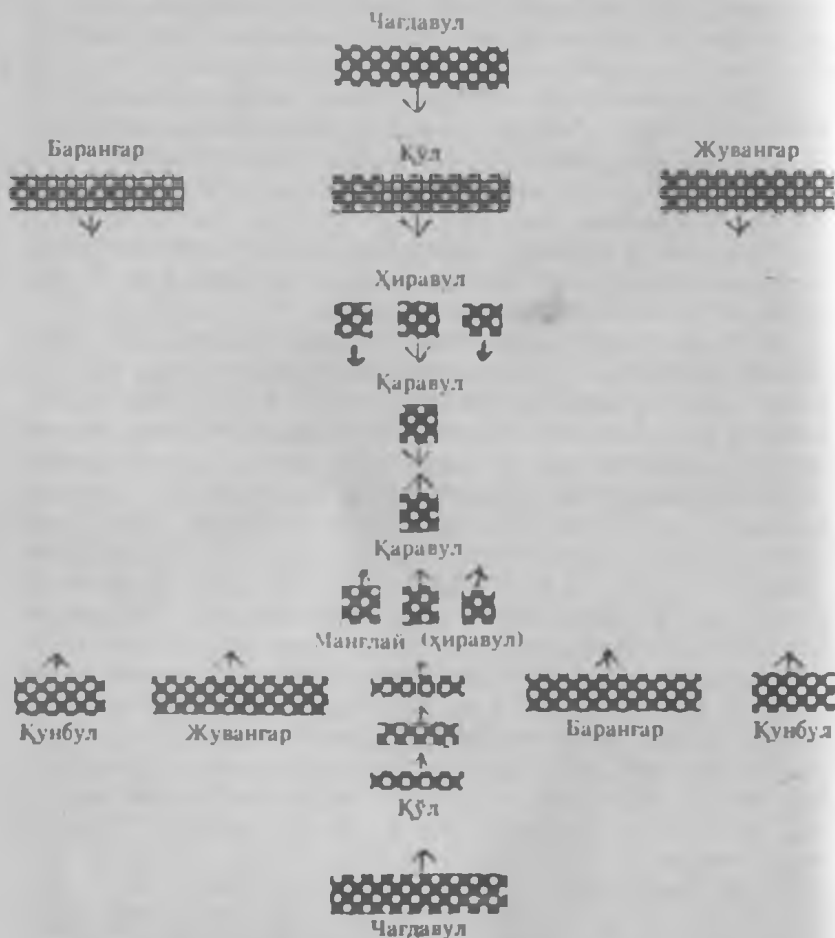
Ушбу жанг саҳнаси, Темурбек қўшинининг жанговар тартиби Низомуддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздий асарларида муфассал тасвирланган.

Исолни тузишга бевосита Соҳибқироннинг ўзи раҳбарлик қилади. У қўшинининг қисмларини жанг майдонига жойлаштиришда янги усулни қўллайди ва уларни *етти қўлга ажратади*. Султон Маҳмуднинг номи билан ораста қилинган ва марказга қўйилган қўлга бевосита амир Сулаймоншоҳ қўмондонлик қилади. Бу қўлнинг кетидан Темурбекнинг иккинчи қўли туради, унга бошчилик қилиш Муҳаммад Султон мирзога буюрилади. Унинг ортидан бевосита Темурбек ихтиёрида бўлган 20 қўшун аҳтиёт қисм қилиб жойлаштирилади. Барангарга Амироншоҳ мирзонинг қўли қўйилади, амир Ҳожин Сайфуддиннинг қўли *кунбул-қанот* қўриқчиси вазифасини утайди. Жувангарга Умар Шайх мирзонинг қўли жойлаштирилади. Унга кунбул тарзда Бердибек, Сарибуга раҳбарлигидаги қўл туради. Бу қисмга ҳам жувангар, ҳам қўлни қўриқлаш вазифаси юклатилади. Марказ — қўл манглай — авангард билан таъминланади. Қўлнинг орқа томонида олий бош қўмондон, яъни, Темурбек қароргоҳи ўрнатилган чагдавул жойлаштирилади. Шу ерда бўлган аҳтиёт кучлар жангнинг тақдирини Темурбек фойдасига ҳал бўлишида катта роль уйнайди.

Ул тарафда Тўхтамишхон ҳам ўз сипоҳини беш қўлга бўлиб, уларга хонзодалардан Тош Темур ўғлон, Бек Бориқ ўғлон, Элтиқминн ўғлон, Али ўғлон, Жўжихон улуси умаросидан Алибек, Сулаймон, Қўнгирот Наврўз, Оқ бўта, бийлардан Айсаек, Ҳасанбек, Кўка ва Егли сингари Дашти Қипчоқнинг номдор саркардаларини бошлиқ қилиб, саф чекиб турарди.

Айтилганлардан келиб чиққан ҳолда Темурбек ва Тўхтамишхон қўшинларининг жанговар тартиби — ясолини қуйидагича схемалаштириш мумкин.

Тўхтамиш армияси

Темурбек армияси

Темурбек жанг олдидан аскарний қисмларга чодирлар тикиб, овқат пиширишни, емак билан машғул бўлишни буюради. Жангчилар ўт ёқиш ва емак пиширишга тутинади. Нусратпаноҳ қўшинининг бу даражадаги виқор ва саботи Тўхтамишхон лашкарини нафақат таажжубга, балки гулгулага солади.

Соҳибқирон жидол ва қитолга шуру қилмасдан аввал отидан ерга тушади. Сидқ ва инёз юзидан икки рақъат намоз ўқиб, Тагридан нусрат ҳамда зафар тилайди. Шундан сўнг ҳар икки қўшинининг диловарлари ва икки мамлакатнинг сафдорлари жалодат майдонига қадам қўйиб, тўқиш бошлайдилар. Даставвал амир Ҳожи Сайфуддин ўз рўпарасида турган ғанимининг жувангарига ҳамла қилади ва уни синдиришга мўйссар бўлади.

Душман қисмининг сафи бир-биридан айрилиб қочмоққа юз тутати. Шу пайт душманининг бир неча бўлимлари амир Ҳожи Сайфуддин аскарларига ҳужум қилиш ниятида унинг изига тушади. Душман режасини ўз пайтида англаб етган амир Жаҳоншоҳ ўзининг лашкари билан тебраб, бу ғуруҳнинг йўлини тўсади.

Амирзода Умаршайх баҳодир журъат шамширини ғилофидан сугириб, ўз аскарлари билан хасм бараангарига ташланади.

Тўхтамишхон Соҳибқирон қўли билан жанг қилишга ботинолмай, у ердан юз ўгиради ва амирзода Умаршайх қисмларига қараб юзланади. Бироқ амирзода унга қаттиқ қаршилиқ кўрсатади ва у ердан тебранмакни хаёлига ҳам келтирмайди. Иш чиқмаганини кўрган Тўхтамишхон Шайх Темур ва Салдуз қўмондонлигидаги қисмларга ҳужум қилади. Темурийларнинг кучли тирборонига дуч келишга қарамай Тўхтамишхон Салдуз фавжини яксон қилиб, ўртасидан ёриб ўтади. Шундан сўнг мирзо Умаршайх ўз одамлари билан ҳоп қаршисига чиқиб, уруш бошлайди. Маъракагоҳнинг бошқа жойларида ҳам Темурбек аскарларининг қўли баланд келабошлайди. Охиروقибат Дашти Қипчоқ лашкари фирор йўлини тутати.

Жанг Темурбекнинг тўла устувлигида ўтади. Бутунлай тор-мор этилган Тўхтамишхон қўшини қолдиқлари Волгага қадар таъқиб қилинади. Катта миқдордаги ғаниматни қўлга киритган музаффар қўшин жангда келинги йигирма олти кунлик ҳордиқдан сўнг келган

йўли билан юртига қайтади. Ун бир ой давом этган ҳарбий сафар ниҳоясига етади.¹

Олтин Ўрданинг ушбу мағлубияти унинг иқтисодиятига, ижтимоий ва сиёсий ҳаётига унчалик зарар етказмади, салтанатнинг тақдирини узил-кесил ҳал қилмади. Тўхтамишхон Соҳибқирон билан олиб бораётган сиёсий курашининг давом эттириш учун ҳали етарли куч-қувватга эга эди.²

ТУҒФОН

1394 йилнинг кузида Темурбек қўшинларининг Шимоллий Озарбайжонда турганлигидан фойдаланган Тўхтамишхон Дарбанддан ўтиб, Ширвоннинг кент ва туманларини ғорат қилишга киришади. Бундан хабар топган Соҳибқирон хон билан қайта тўқнашишдан ўзга чора йўқлигини англаб, юришга тайёргарлик кўришга фармон беради. Қўшинининг юриш яроғи, озиқ-овқати, кийим-кечаги بازارдан ўтказилиб, хосу омга маош-улуфга улашилади.³

Қиш фаслини Қура дарёси ёқасидаги қишлоқ, яъни қишлолда ўтказган Темурбек қўшини баҳорнинг дастлабки илиқ кунларида Дарбанд томон йўлга тушади.⁴ Шарафуддин Али Яздийнинг таъкидлашича, туркий халқлар одатига биноан, жувангар қўшинининг олдида ҳаракат қилган. Урин келганда шунини қайд этиш лозимки, туркий ва мўғул халқларининг урф-одатича қўшин қанотларининг ўнг ва сўлга тақсимлангани бу халқларнинг дунё томонлари ва қисмлари орасидаги янбатнинг аниқлашдаги анъанавий тушуничаси билан бевосита боғлиқ бўлган.⁴

Темурбек юриш чоғида, уруш ҳаракатлари вақтидаги қонун ҳамда қондаларга сўзсиз амал қилишни уқдирган ҳолда Тўхтамишга Шамсуддин Олмалиқни элчи қилиб

¹ Қаранг: *Егоров В. Л.* Историческая география... б. 220; *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Олтин Ўрда... 302-бет; *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... т. 2. б. 172—173.

² Қаранг: *Егоров В. Л.* Историческая география... б. 220; *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Олтин Ўрда... 308-бет; *Якубовский А. Ю.* Тимур... б. 63.

³ Қаранг: *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Олтин Ўрда... 309-бет; *Хизриев Х. А.* Нашествие Тимура на Северный Кавказ // Вопросы истории. 1982, № 4, б. 47.

⁴ Қаранг: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. II., б. 174.

юборади.¹ Тўхтамиш ўрдусига келган элчи хонга Соҳибқирон мактубини топиради ҳамда у айтган гапларни баён қилади. Тўхтамиш, Али Язднийнинг ёзишча, Темурбек билан сулҳ тузиш тараддудига тушган, аммо, баъзи бир саркарда ва нуёнларининг таъсирида ўз фикридан қайтган ва дағал мазмунда битилган жавоб хатини элчига топишган. Элчи Албуруз тоғининг этакларидаги Самур водийсида вақтинча қурилган Темурбек қароргоҳига қайтиб келади ва Соҳибқиронни музокара натижаларидан бохабар қилади.

Дашти Қинчоқ хони билан сулҳ тузиш нияти рўйга чиқмаган Темурбек қўшинни жанговар тартибга тизиб, Дарбанд довоидан охиб, Догистоннинг Тарки (ҳозирги Маҳачқала яқинидаги) шаҳри атрофида дам олиш учун тушади. Шу чоғда Тўхтамишхон Соҳибқирон ҳузурига ўз айғоқчиси Ўтроқни элчи сифатида жўнатади. Соҳибқирон лашқаргоҳига яқин келган элчининг у ердаги аскарларининг қўллагидан қўти учиб, зудликда хон қошига қайтади ва Тўхтамишхонга бу ҳақда хабар беради. Тўхтамишхон иккилазмасдан Қўйсу дарёсидаги кечикнинг муҳофазасига Қазанчи нуён бошчилигидаги ўз армиясининг ҳиравулини ажратади.² Темурбекка қарашли қаравул — разведка бу ҳақда Соҳибқиронни хабардор қилади. Соҳибқирон катта бир суворий гуруҳга саркардалик қилиб, ганим ҳиравулига қарши юради ва уни биринчи ҳамладаёқ маглуб этади.³

Шундан кейин Темурбек қўшини Чечен — Ингушия ҳудудларига қадам қўяди. Сунжи дарёсининг Терекка қўйилиши ўнг қирғоғида лашқаргоҳ учун жой тайинланади. Соҳибқирон Терек дарёсидаги мавжуд кечикларни кечикмасдан эгаллаш ниятида Сунжининг этагига қараб, унинг ўнг ва сул қирғоқлари бўйлаб тез ҳаракат қилади.⁴

Тўхтамишхон Темурбек келгунга қадар Терекдан ўтиб, мудофаа иншоотлари қуришга, дарёнинг чан қирғоғини арава, дарахт, чапар ва туралар ёрдамида мустаҳкамлашга улгирган эди.⁵ Шунга қарамай, Темурбек Тўхта-

¹ Қаранг: *Егоров В. Л.* Историческая география... б. 160.

² Қаранг: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... т. II б. 119, 174; *Хизриев Х. А.* Нашествие... б. 47.

³ Қаранг: *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Олтин Ўрда... 310-бет; *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т., II, б. 119, 175; *Хизриев Х. А.* Нашествие... б. 47.

⁴ Қаранг: *Хизриев Х. А.* Нашествие... б. 47.

⁵ Қаранг: *Хизриев Х. А.* Қўрсатилган асар. 5-ша бет.

мишхонининг қиравулини янчиб, Суижи дарёсини жанг билан кечиб ўтади. Эртаси кечик тонини шунингдек, озик-овқат ва ем-хашак тайёрлаш мақсадида Соҳибқирон Терекнинг ўнг соҳили бўйлаб Жулат томонга юра бошлайди. Тўхтамишхон ўз рақибининг дарёдан ўтишига йўл қўймаслик учун қаравул ажратади ва бу соқчи қисм дарёнинг чан қирғоғи ёқалаб мовароуннаҳрликларини тинимсиз кузатиб боради.¹ Иккала қўшин уч кун давомида шу алфозда аста-секин ҳаракат қилиб боради. Учинчи кунни Темурбек лашкаргоҳда бўлган аёлларга дубулғалар кийишни, эркакларга эса иккитадан от олиб лашкаргоҳни тезда тарк этишни амр қилади. Қароргоҳда эрлар шаклига кирган аёллар, улар назоратидаги ғуломлар ва асирлардан ўзга жонзот қолмади. Тунини бедорликда ўтказган Темурбек Тўхтамишхон соқчи гуруҳининг кўзини шамғалатиб, Терекдан кечиб ўтишга муяссар бўлади.²

1395 йилнинг 14 апрель сешанба кунини Тўхтамишхоннинг армиясини жанговар сафга тизиб, жанг қилиш мақсадида келаётганлигидан хабар топган Темурбек қўшинининг манглай (ҳиравул), барангар ва жувангар қисмларини олга юритиб, душманга қарши боради. Шу кунини ҳар бири 300 минг атрофидаги икки армия бир-бирига яқин масофага келиб, ўз қароргоҳларини ўрнатади ва тунини эртанги кунини бўлажак ҳал қилувчи туқнашув ҳаёлида ўтказди. Ўзининг жанг олиб бориш тамойилларига содиқ Темурбек қўшин тавачиларига ўрдугоҳнинг гирд айланасини мустаҳкамлаш ва ҳифзлаш, тўннинг эҳтимолдан ҳоли бўлмаган тунги ҳамласини барқараф этиш чораларини кўришга амр қилади. Қароргоҳ атрофида хандақлар қазилиб, ичига мўндулар ўрнатилади, чапарлардан тўсиқ ҳамда говлар бунёд этилади. Бош хандақлар олд томондан қазилган ташқи хандақлар билан муҳофазаланади. *Ўрдугоҳда* бемақсад у ёқдан бу ёққа юриш ман қилинади.³

Жанг майдони сифатида иккала лашкарбоши ҳам ҳозирги Шчедринский ва Шелковский қишлоқлари орасидаги, отликлар бемалол ҳаракат қилаоладиган кенг даштни танлайди.⁴

¹ Қаранг: *Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов...* Т. II. 6. 170; *Хизриев Х. А. Кўрсатилган асар. 5-ша бет.*

² Қаранг: *Клавихо Руи Гонсалес. Дневник...* 6. 143—144; *Хизриев Х. А. Нашествие...* 6. 48.

³ Қаранг: *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда...* 310-бет;

⁴ Қаранг: *Хизриев Х. А. Нашествие...* 6. 48.

1395 йилнинг 15 апрель чоршанба куни Темурбек ва Тўхтамишхон қўшинлари ўртасида иккинчи марта ўша даврнинг энг катта ва даҳшатли жанги бўлиб ўтади.

Соҳибқирон бу гал ҳам ўз аскарларини 1391 йилдаги жанг чоғидаги жанговар тартибга тизиб, етти қўлга бўлади. Марказда қўл, унинг олдида асосий ҳиравул (манглай), ортида эса чагдавул жойлашган. Қўшиннинг ўнг қанотида барангар ва жувангар ҳиравуллари билан ўрин олган.¹ Асосий ҳиравул бошқа қўлларга нисбатан олдинда юрган ва душман сафларини ёриб ўтиш вазифасини ўтаган. Чагдавул бошқа қўлларга мадад жўнатиши ҳамда қўлининг кет қисмида жойлашган олий бош қўмондоннинг кузатув таянчини муҳофаза қилиши керак бўлган. Шундай қилиб, асосий кучларни ҳимоя қилувчи қисмларни янчиб ўтган қарши томон албатта, бошқа қисмларнинг зарбасига дуч келар эди².

Биринчи қатор енгил қуроли жангчилардан ташкил топган бўлиб, асосан жангни бошлаб бериш, душман сафларини пароканда қилиш ва саросимага солиш билан банд бўлар эди. Оғир қуроллар билан қуролланган иккинчи қатор душманининг асосий зарбасини даф этишга мўлжалланган эди. Марказда жойлашган қисм, яъни қўл (гул) қўшиннинг ўзагини ташкил этар ва жангнинг тақдирини кўп ҳолларда ҳал қилар эди. Ёқалъа ва қўрғонларни қамал қилишда, муҳофаа жанглари олиб боришда қўл келувчи пиёда аскарлар бош ҳиравул (манглай), қўл, барангар ва жувангар олдида ўрин олади. Ўнг ва сўл қанотларнинг илгор қисмлари ҳамда чагдавул фақат суворийлардан иборат эди.

Тактик назардан бу ҳарбий қўшилмалар мустақил равишда ҳаракат қилар ва фақат олий бош қўмондонгагина бўйсунар эди.³

Йосилнинг бу тартибда тузилиши бир қатор афзалликларга эга эди. Биринчидан, у отлиқ ва пиёдаларнинг ёвга ёпирилиб, кучли зарба бериш, тинимсиз ҳужум учун қўлай вазият яратиш, иккинчидан, ҳиравул ҳамда чагдавул паноҳида қўшиннинг икки қаторга тизилиши айлана муҳофаанинг мустаҳкам бўлиш имкониятини туг-

¹ Қарағ: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда... 311-бет; Хизриев Х. А. Нашествие... б. 49.

² Қарағ: Заходер В. И. Империя Тимура // Исторический журнал. 1941, № 6. б. 86. Хизриев Х. А. Нашествие... б. 49.

³ Қарағ: История Узбекской ССР. В 4-х т. Т. I., Ташкент, 1967. б. 455. Хизриев Х. А. Нашествие... б. 49.

дирар, душманининг қанотдан ёки айланиб ўтиб, орқа томондан зўр беришига тўққинлик қилар эди.¹

Темурбек қўллаётган ҳарбий усулининг устун томонларини 1391 йилги жанг чоғида пайқаб олган Тўхтамишхон ҳам ўз армиясини жанггоҳда худди рақибидек жойлаштиради.

Чоршанба кун қуёш ўз заррин нурларини ер юзига сочиши билан маърака майдони жунбушга келади. Қарама-қарши томон қўшинлари жанговар байроқларни кутариб, такбир нидосини айтиб, бир-бирига юзланади. Жанг муқаддимаси Олтин Ўрдаликларнинг Кунча ўғлон, Бек Ёрлиқ ўғлон, Оқтау, Довуд Суфи ва Удурқу қўмондонлигидаги қўшилмаларнинг Соҳибқирон қўшинининг жувангарига қаттиқ ҳужуми билан бошланади.² Сўл қанотнинг қўққисдан берилган зарба натижасида оғир аҳволга тушиб қолганлигидан воқиф бўлган Темурбек ўз ихтиёрида олишувга шай турган йиғирма етти сараланган қисмдан кўмак ажратади. Мададга ўз вақтида етиб келган аскарлар душман шиддатини қайтариб, қарши ҳужумга ўтади ва ённи қочишга мажбур этади. Қочаётганларни таъқиб қилишга қизиқиб кетган анчагина суворийлар жанггоҳдан узоқланади. Рақиб жангчиларининг йўл қўйган тактик хатоси натижасида вужудга келган вазиятдан фойдаланган Тўхтамишхон ўз сарфларини қайта тартибга солиб, таъқибчиларга зўр беради ва уларни тарқатиб юборади. Кутилмаганда Темурбек қўл остида турган қисмлар душман исканжасига тушиб, Соҳибқироннинг ҳаёти хавф остида қолади. Шарафуддин Али Йздийнинг тасвирлашича, Темурбекка биринчи бўлиб кўмакка етиб келган амир Шайх Нуруддин бошчилигидаги отлиқлар зудлик билан отдан тушиб, ёнирилиб келаётган хон аскарларини ёйлардан отилаётган шиба ўқи билан тўхтатади. Муҳаммад Озод, унинг биродари Алишоҳ ва Тукал бавурчи каби амирлар араваларни бир-бирига боғлаб, куран ясайдилар.³ Темурбек шу аравалар, улар устига қўйилган тура ва чонарлар паноҳида булади. Айлана мудофаада қолган Темурбекка Аллоҳдод, Зирбек Жаку, Хусайн Малик қавчли бошлиқ аскарлар бўлим-бўлим, фавж-фавж бўлиб ёрдамга кела-

¹ Қаранг: *Хизриев Х. А. Нашествие...* б. 50.

² Қаранг: *Хизриев Х. А. Нашествие...* б. 51.

³ Қаранг: *Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов...* т. II. б. 176; *Хизриев Х. А. Нашествие...* б. 51.

Тўхтамиш армиясининг жанговар тартиби

Темурбек армиясининг ясоли

бошлайди. Бироқ, Тўхтамишхон қўшинининг ҳамласи борган сари кучая боради. Қўлдан кўмакка ташланган Муҳаммад Султон баҳодир мирзо ҳамда Устайбек қўмондонлигидаги кучли қисмларнинг жангга кириши ва айниқса, амир Жаҳоншоҳ ва амир Ҳожи Сайфуддин қўл остидаги аскарларнинг пистирмадан туриб Тўхтамишхон

армиясининг жувангарига кучли зарба бериши вазиятнинг маълум даражада яхшиланишига сабаб бўлади.¹

Жапгнинг иккинчи кунин яна Тўхтамишхон қўшинининг ҳужуми билан бошланади. Хон Исабий ва Бахши Ҳожи қисмларидан ташкил топган жувангарини муҳорабага ташлайди. Темурбекнинг ҳиравулини улоқтириб ташлашга муваффақ бўлган бу қўшин қаноти Соҳибқирон барангарига жойлашган амир Ҳожи Сайфуддин туманини кўриб олади ва тўзатиб юборади. Бир қанча жангчиларнинг тарқалиб кетганлигидан саросимага тушмаган амир Ҳожи Сайфуддин туманининг қолган қисми билан қаршилик кўрсатишда давом этади.

Ўз сафдошларининг отлардан сакраб тушиб, тиз чўккан ҳолда ганим устига ўқ ёғдираётганлигини кўрган аскарлар орқага қайтиб, улар сафига қўшилиди. Жангнинг кескин пайтида қийин аҳволда қолган бу туманга амир Жаҳоншоҳ баҳодир, Темур Хожа Оқбуга ва Рустам баҳодир мирзолар мадад қўлини чўзади. Кечгача давом этган жанг ҳеч бир томоннинг устуңлигисиз тўхтайдди.

Жангнинг сўнги учинчи кунин яна Олтин Ўрдаликларнинг кучли ҳужуми билан бошланади. Тўхтамишхон отлиқ ва пиёдаини сафга тизиб, марказ ва қанотларини қўшимча кучлар билан мустаҳкамлаб, ташаббусини ўз қўлига олиш илнжида жасур ва сараланган аскарларини рўнарадан ҳужумга ташлайди.² Айни пайтда хоннинг ишончли саркардаларидан бири Яглибой ҳам жувангар билан жангга киради. Темурбек бу жувангарининг анча заифлашиб қолганини сезган ҳолда асосий зарбани унга қаратади. Темурбек жангчиларининг шиддатли ҳужумларига бардош беролмай пароканда бўлган хон аскарлари қочишга тушади.³ Тўхтамишхоннинг жувангари Усмон баҳодир бошчилигидаги Темурбек барангари томонидан яксон қилиниб, улоқтириб ташланади. Яглибой Усмон баҳодир билан бўлган яккама-якка олишувда ҳалок бўлади.⁴ Жанггоҳнинг бошқа жойларида ҳам Соҳибқирон кучларининг қўли баланд кела бошлайди.

Ниҳоят, Темурбек бутун жанг майдонини бўйлаб ҳал қилувчи ҳужумга ўтади. Уч кун давом этган шифқатсиз

¹ Қаранг: *Хизриев Х. А.* Нашествие... б. 51—52.

² Қаранг: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... т. II. б. 465, 466; *Хизриев Х. А.* Нашествие... б. 58.

³ Қаранг: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... т. II. б. 208; *Хизриев Х. А.* Нашествие б. 53.

⁴ Қаранг: *Хизриев Х. А.* Курсатилган асар. Ўша бет.

кураш натижасида тинкаси қуриган Олтин Ўрда армияси қаршилик кўрсатишга мадори қолмайди ва узил-кесил мағлубиятга учрайди.¹ Тўхтамишхон жанг майдонини хослари паноҳида ташлаб қочишга улгиради.² Темурбекнинг ушбу даҳшатли тўқнашув чоғида жуда танг аҳволга тушиб ундан фақат бор истеъдод, гайрат ҳамда кучни ишга солиб шараф билан чиқиб кетиши унинг қудратли ҳарбий кучга эга бўлган, салоҳиятли саркарда билан қарама-қарши келганлигидан далолатдир.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Тўхтамишхон армиясининг мағлубиятга учрашига унинг сафидаги баъзи бир лашкарбошиқлар ўртасидаги ихтилоф ва нифоқ маълум даражада сабабчи бўлади. Жангнинг учинчи кун иккала қўшин бир-бирига юзма-юз келиб, жанг бошланиш олдиди Дашти Қинчоқ қўшини баранғари қўмондонларидан Оқтау бошқа бир қисм сардорида бор бўлган хуинини талаб қилиб, хондан ўша ифёни ўлдириш учун ижозат сўрайди. Бироқ, Тўхтамишхондан рад жавобини олган Оқтау жиззакилик қилиб, жанггоҳни ўз аскарлари ва қабиладошлари билан ташлаб кетади. Бу қабила Рум ерлари томон йўл олади ҳамда Андрианонол атрофидаги музофотларга ўрнашади. Бу хиёнат Олтин Ўрда хонининг кучини заифлаштириб, қолган қисм аскарларини саросима ва ваҳимага солади.³

Темурбек хоннинг ўрдугоҳида ташлаб кетилган жуда катта хазина ва бойликка эга бўлади. Соҳибқирон жангда алоҳида ўртак кўрсатган саркардалар, баҳодирлар ва жангчиларга ўлжани тақсимлаб, ўзи итининг қуйи томонларига қараб чекинган Тўхтамишхонни қўлга тушириш ҳамда унинг Дон (Тан), Днепр (Ўзи) Қрим ва Марказий Кавказ тоғларидан паноҳ топган қолган-қутган гуруҳларини йўқ қилиш ниятида душманининг кетидан тушади.

Бу гал Темурбек жанг натижаси билан кифояланиб қолмасдан Олтин Ўрда давлатининг асосий ҳудудлари бўйлаб ҳаракат қилишни режалаштиради. Шимолий Кавказдан тезлик билан йўлга чиққан Соҳибқирон Итўл ва Дон дарёлари оралиғида юриб, ҳозирги Волгоград

¹ Қаранг: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. II. 6; 121, 178.

² Қаранг: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. II. 6; 465, Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда... 312-бет.

³ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... I китоб. 155-бет.

шаҳри яқинидаги Туратур кечуви орқали Итиддан ўтиб, Олтин Ҳрданинг XIII аср ўрталарида қурилган Ҳкак шаҳри томон юзланади. Шаҳарни эгаллаб, ғорат қилган Темурбек қўшини хонни Итилнинг юқори оқими бўйлаб таъқиб қилишида давом этади¹.

Булгория орқали Литва қироли Витовт ҳузурига кетишига улғирган Тўхтаминхон² изини йўқотиб қўйган таъқибчилар Самара кечигидан бошланувчи йўл бўйлаб ғарбга бурилади.

Маълум масофадан сўнг жануби-ғарб тарафга қараб от жилоинин бурган Соҳибқирон қўшини Днепрнинг чап соҳилида жойлашган шаҳарлардан ўтиб, Қрим яриморли сарҳадларида пайдо бўлади³.

Шундан сўнг Темурбек Рус ерларига қадам қўяди. Йўл-йўлакай Олтин Ҳрда зодагонларидан бирининг ҳарбий кучларини қуришовга олиб, тор-мор этган қўшни Дон дарёсининг юқори оқимида жойлашган Елец шаҳрини эгаллайди⁴. Донининг сўл қирғоғига кечиб ўтган Темурбек сафар давомида улкан ўлжаларни қўлга киритиб, қўйи Повольже бўйидаги Балжаман шаҳрига, у ердан Дон ёқалаб Азов (Азақ)га келади. Қўшин юришида давом этиб, Азовдан Кубан чулларига қараб жўнайд.

Шарафуддин Али Яздийнинг қайд этишича, Темурбекнинг елдай учиб келишидан таҳликага тушган черкаслар Азов билан Кубан ўртасидаги яйловга ўт қўйиб юборади. Бир неча кун давомида мовароуннаҳрликларнинг ем-хашак йўқлигидан қаттиқ азият чеккан от-уловлари ҳолсизланади, юриш сурати сусаяди. Бундан дарғазаб бўлган Соҳибқирон черкасларнинг адабини бериб қўйиш мақсадида уларнинг юртларини хонавайрон қилади.⁵

Манбаларнинг хабар беришича, Олтин Ҳрда шаҳар ва қишлоқлари бўйлаб Темурбек қўмондонлигидаги бош кучлар билан бир қаторда бошқа нисбатан кичик ҳарбий қисмлар ҳам ҳаракат қилган⁶.

1395 йилнинг қахрамон қишида Соҳибқирон армияси Олтин Ҳрданинг йирик шаҳарлари Ҳожитархон ҳамда

¹ Қарапг: *Гресков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Олтин Ҳрда... 313-бет; *Хизриев Х. А.* Нашествие... б. 54.

² Қарапг: *Хизриев Х. А.* Нашествие... б. 53.

³ Қарапг: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. II. б. 185.

⁴ Қарапг: *Гресков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Олтин Ҳрда... 315-бет.

⁵ Қарапг: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. II. б. 180.

⁶ Қарапг: *Гресков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Олтин Ҳрда... Ҳша бет.

Сарой ал-жадид тарафига қараб сафарга отланади. Иккала шаҳар ҳам айтарли қаршиликсиз таслим бўлишига қарамай батамом таланади ва ёқиб юборилади.¹

1396 йилнинг баҳорида Темурбекнинг ғолиб армияси Дарбанддан ўтиб Озарбайжонга қараб юзланади.

Шундай қилиб, бир йил, яъни 1395 йилнинг кўкларидан 1396 йилнинг баҳоригача ўтган вақт ичида Соҳибқирон томонидан «Олтин Ўрданинг қудратини ва унинг улуг давлатчилиқ сиёсатини қайта тиклаш»² мақсадида сиёсий майдонга чиққан Тўхтамишхоннинг мавжуд иқтисодий, ижтимоий ва ҳарбий имкониятлари барбод этилди. Темурбек берган бу кучли зарбадан сўнг Олтин Ўрданинг аввалги қудрати ва шўхратини қайта тиклашга кўрби етмади.

ҲИНДИСТОН ФАТҲИ

Низомуддин Шомийнинг «Зафарнома», Ғиёсуддин Алининг Темурбекнинг Ҳиндистонга юришига бағишланган тарихий асарида битилишича, 1395 йили Тўхтамишхонни мағлуб этган Темурбек Самарқандга қайтади ва қиш фаслини Оҳангаронда ўтказди. Шаҳзода Пир Муҳаммаднинг Мўғилистонга ҳоким этиб тайинлаб, чегараолди ҳудудларини мустаҳкамлашини, Хитой ва Хўтанга қилишга жамғариш учун озик-овқат ва ем-хашак жамғаришини буюради. Шу орада унга Ҳиндистонда исломнинг мавжудлиги, бироқ у ердаги аҳолининг асосий қисмини мажусийлар ташкил қилиши, мусулмон ҳокимлар буддист оммадан фақат ўллон йиғиш билан кифояланаётгани ҳақида бирин-кетин хабарлар кела бошлайди. Мажусий қароқчиларнинг ёвуз ғиябатларига чек қўйиш, мўминларни улар ўтказайтган зулмдан озод қилиш, савдогар ва сайёҳларнинг хавф-хатарсиз келиб-қетишини таъминлаш каби мақсадларда Темурбек Хитой ва Хўтанга қилиниши лозим бўлган юриш ўрнига Ҳиндистон томон қўшин тортади.

1398 йилнинг 15 августида Темурбек қўшини билан

¹ Қаранг: *Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов...* Т. II. б. 184—185; *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда...* 317-бет; *Егоров В. Л. Историческая география...* б. 119. *Ртвеладзе Э. В. О походе Тимура на Северный Кавказ. Археолого-этнографический сборник.* т. VI. Грозный, 1976, б. 103—128.

² *Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Олтин Ўрда...* 288-бет.

Қобул бўсагасида тўхтайдди. Сафарда Соҳибқиронга Сарой Мулк хоним, Улугбек мирзо ва бошқа шаҳзодалар ҳамроҳлик қилади, йўл машаққатининг оғирлиги, айниқса Ҳиндистоннинг жазирама иссиқ ва гармселнинг аёллар ҳамда ёш болалар соғлиғига ёмон таъсир қилишидан хавотирга тушган Темурбек Маҳди улё Сарой Мулк хоним ва Улугбекни доруссалтана Самарқандга қайтаришга қарор қилади. Шу кунлари Чигатой улусининг хони Маҳмудхон ибн Суюргатмишхон Султон Ҳусайн баҳодир, Рустам баҳодир, Жаҳоншоҳ баҳодир, Ғиёсуддин тархон, Ҳамза Тоғайбуга барлос, амир Шайх Арслон, амир Суюнжак баҳодирлар ҳамкорлигида Темурбек қароргоҳига келади ва Ҳиндистон сафарида иштирак этишга жазм қилганлигини билдиради.

1398 йилнинг 23 августида Темурбек қароргоҳига Темур Қутлуг, Идику ҳамда Хизр Хожаларнинг элчилари ташриф буюради. Элчилар ҳурмат-эҳтиром билан қаршин олинади. Элчиларга зарбоф тўилар кийдирилиб, уларнинг шарафига базм берилади. Уша кун Темурбекнинг эътиборли амирларидан Сарикбуганинг ўгли, фаросатли, мардлиги ва садоқати туфайли Форс вилоятининг доругаси лавозимига тайинланган Шайх Нуруддин Муҳаммад ўрдугоҳга келади. Соҳибқирон лашкари тушган юртга тортиқ сифатида олиб келинган ов қўшлари, олтин билан безатилган эгар-жабдуқлар, ажойиб қурол-яроғлар, кийим-кечаклар, қimmatбаҳо тошлар, тилла ҳамда кумуш буюмлар йиғилганларини лол қолдиради. Девон *мунишйлари* — *дафтардорлар* уч кун давомида келтирилган тўхфаларни рўйхатга олиб дафтарга битадилар. Шайх Нуруддин Темурбекнинг олқишига сазовор бўлиб, шоҳона совғалар билан сарафроз этилади.

Афгонлар томонидан вайрон этилган Эрб қалъасини ўн тўрт кун ичида қайта тиклашга улғирган Темурбек у ердаги жомеъ масжидни таъмирлаш ва жиҳозлаш ишларини ниҳоясига етказиш вазифасини амир Шоҳмалик зиммасига юклаб, юришни давом эттиради.

20 сентябр кун Темурбекнинг қўшини Синд дарёси қирғоғига етиб келади. Дарёга мўгулча кўприк солиш ҳақида олий фармон берилади ва кўприк зудликда битирилади. Шу кун қўшини ва йироқ давлатлардан келган элчилар, жумладан Макка ҳамда Мадинадан ташриф буюрган элчи Муҳаммад Маданийга ўз ватанларига қайтишга ижозат берилади. 24 сентябрда музаффар қўшини Синддан кечиб ўтади ва Чули Хусрав мавзеида тўхтайдди.

Қисқа муддатли дамдан сунг йулга чиққан қўшини 6 октябрда жуда кенг ва чуқур Чинора дарёси ёқасига тушади.

Уч кун мобайнида қайиқлар ёрдамида боғланган кўприк орқали қўшини қарши қирғоққа ўтади. Октябрнинг 13 куни Талмин шаҳри атрофлари Темурбек қўшинининг раиғ-баранг байроқ ва яловлари билан безалади. Омонлик тилаган шаҳар халқига икки юз минг бош қорамол ҳисобида солиқ солинади. Итоатдан бўйин товлаган баъзи талминлик фуқароларни қаттиқ жазолаган Темурбек 19 октябр куни Баёқ дарёси қирғоғида жойланган Жолмавзеида қўнади. Ушбу манзилда Темурбекка томинийлик Нусрат исми шахс бир неча минглик аскарлари билан истехкомда турганлиги тўғрисида маълумот келди. Соҳибқирон шу ондаёқ қўшинини сафга тизади ва ғанимга қарши юради. Барангарда амир Шайх Нуруддин ва амир Аллоҳдод, жувангарда амир Шоҳмалик ва амир Шайх Муҳаммад Ику Темур, қўлда Султон Али тавачи хуросонлик пиёдалар билан ҳаракат қилади. Иккала қўшини орасида даҳшатли жанг содир булади. Нусрат қисмлари айниқса, қўлга кучли зарба беради. Қўшининг қўмондони Султон Али ва қатор амирлар яраланади. Жанг Шайх Нуруддин ва Аллоҳдод бошчилигидаги ун қанот аскарларининг душманин ён томондан айланиб ўтиб, қўршовга олгунига қадар давом этади.

Қайсар ёвни мағлуб этган Темурбек аскарлари 21 октябрда Жол кўлидан кўп машаққат ва қийинчиликлар билан ўтиб, Шоҳнавоз номли манзилда тўхтади. Бир неча беклар раҳбарлигидаги қувғунчи ғуруҳлар жангдан қочган Нусрат тарафдорларини таъқиб этиш учун жўнатилади. 1398 йилининг 24 октябрида Шоҳнавоздан кўчилиб, Жанжон қишлоғи қаршисида оқувчи Баёх дарёси қирғоғида тушилади. Қўшини икки кўп давомида бу дарёдан кемада ўтади. Баъзи бир шижоатли аскарлар тулқинлари жўни уриб турган Баёхдан эсон-омон сузиб ўтишга муваффақ булади. 25 октябр куни Мултондан. Пир Муҳаммад баҳодир мирзо Жанжондаги Темурбек лашкаргоҳига ташриф буюради. Орадан тўрт кун ўтгач, амирзода катта зиёфат беради ва бобоси Темурбекка арабий аргумоқ отлар, тилла камарлар, идин-товоқлар, эгар-жабдуқлар, аёқлар, кийим-кечаклардан анъанага кўра тўққиз-тўққиз тарзда *пешкашлар* қилади. Пешкашларнинг сони икки кун давомида мушшійлар ва дафтардорлар томонидан ҳисобга олиниб, рўйхатга битилади.

Соҳибқирон набираси келтирган тортиқларнинг барчасини амирларга, вазирларга, хосларга унвонига ва тутган мавқеъга қараб бўлиб беришни буюради.

Мултон қалъаси ва унинг атрофидаги мавзеларни забт этиш чоғида Пир Муҳаммад баҳодир мирзо бошчилигидаги лашкар огир қийинчиликларга дуч келади. Сурункали давом этувчи ёмғир мавсуми натижасида юзага келган дойгарчилик қўшнана от-уловларни ишдан чиқаради. Қўшинининг ҳаракати чекланиб қолади. Вазиятдан фойдаланган ёғи ҳам тез-тез ҳамла қила бошлайди. Бироқ, Соҳибқирон сардорлигидаги улкан қўшинининг ўз вақтида етиб келиши мирзо Пир Муҳаммад баҳодирнинг мушкилини осонлаштиради. Темурбекнинг фармониغا кура Пир Муҳаммадга ўттиз минг от берилади. Натижада уловсиз қолган суворийлар қайтадан отга эга бўлади.

Ноябр ойининг иккинчи куни Темурбек қўшини Ҳимивол мавзенида қўпади ва бу ердан Темурбек бир туман отлиқ аскарлари билан Ажудан шаҳри томон илғаб юради. Амир Шоҳмалик ва Давлат Темур тавачи Диболбурга йўналиш учун лашкароҳда қолдирилади. 4 ноябрда Ажудан шаҳри жангсиз қўлга киритилади. Шарият пешволаридан мавлоно Носируддин Умар шаҳарга доруга етиб тайинланади. Шу куни Темурбек Ҳиндистоннинг йирпк дарёларидан ҳисобланмиш Ажудандан ўтиб, Холесири қалъасига етиб келади. Пешини намозини адо этган Соҳибқирон 100 км. узоқликда жойлашган Битнир қалъаси сари равона бўлади. Режалаштирилган мақсадга пложи борица тезлик билан эришиш йўлида Темурбек бир дақиқа булса ҳам ором билмайди. Кунини тунга улаган Соҳибқирон қайд этилган масофани тўхтамасдан босиб ўтади ва мўлжалдаги жой, яъни Битнирга 6 ноябр куни икки минг суворийдан иборат қисм билан етиб келади.

Битнир қалъаси Ҳиндистоннинг энг мустаҳкам қўрғонларидан бири бўлиб, унга рожа Дулжин ҳокимлик ва қўмондонлик қилар эди. Рожанинг қўл остида катта миқдордаги лашкар жам бўлиб, ҳар қандай ташқи ҳужумни бартараф этишга шай турар эди. Қалъанинг мустаҳкамлигидан, қўшинининг кўп сонлилигидан бамайлихотир бўлган рожа Темурбекка қарши жанг қилишга қарор беради. Соҳибқирон қўшини ҳам саф тортиб, жанггоҳга қараб йўл олади. Барангарга Сулаймоншоҳ, Шайх Нуриддин ва Аллоҳдод, жувангарга Ҳалил Султон мир-

зо, Шайх Муҳаммад Ику Темур ва ўзга амирлар раҳбарлик қилади. Дастлабки ҳамладаёқ қалъа остонасидаги истеҳкомлар қўлга олинади. Аммо, биринчи кунги ҳиндуларнинг жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатуви сабабли қалъани забт этишга муяссар бўлинмайди.

Қамалдагиларни осонгина бўйсундириб бўлмаслигини фаҳмлаган Темурбек, қалъани қамал қилишни, ҳар амир ўз қисми жойлашган позиция — *бўлжардан* истеҳком сари ер ости йўли — *нақб* қазиниши амр қилади. Темурбек аскарлари амалга ошираётган ишни қалъа деворлари устидан ва буржу боруларидан кузатиб турган ҳиндулар қаршилик кўрсатиши бефойда эканлигини тушуниб етадилар, уларнинг улуглари Соҳибқирон қонига бўйин эгиб келиб, омонлик беришни илтимос қиладилар. Темурбек уларнинг илтимосини қондиради. Рожа Дулжин қалъадан ўз муовини ва ўглини турли-туман тухфалар — лочинлар, арабий аргумоқлар, зебу зийнатлар билан Темурбек қароргоҳига жўнатади. Соҳибқирон уларнинг иккаласига зарбоф тўнлар, олтин билан безатилган шамширлар ҳадя этади ва қалъага қайтиб кетишга ижозат беради.

8 ноябр кун қалъадан Шайх Саъдуддин Ажудоний ҳамроҳлигида чиққан рожа Дулжин Темурбек қароргоҳига келади. Соҳибқиронга ов қўшлари, олтин билан безатилган эгар-жабдуқлар, тубучоқлар нешкани қилинади. Барча беклар, амирлар ва амирзодаларга саман отлар ҳадя этилади. Ўз навбатида рожа ҳам зарбоф тўн, мурассаъ камар ва тож билан тақдирланади. Биттир қалъасидан 13 ноябрда йўлга чиққан Темурбек кўшини бир қанча манзилларни босиб ўтиб, аҳолиси тум-тарақай қочиб кетган Фатҳобод қўргонни атрофида тухтайди. Қочоқлар ортидан қувғинчилар тайин қилингач, 17 ноябрда бу ердан отларга миниб, Рахтиур истеҳкомидан ўтииб, Аҳруний қалъасига етилади ва шу манзилда кўшини бўлжари белгиланади. Эртасига сафар ҳаракатлари давом эттирилади. Тухна мавзеи зафарли кўшини туғлари билан безалади. Бу ернинг аҳолиси ҳам Темурбекнинг келаётганлигидан хабар топиб янаш жойларини тарк этган, атрофдаги дашт, ўрмон, ва тоғу тошлардан напоя тонган эди. Мавлоно Носируддин Умар ва Таваккал Қарқара қўмондонлигидаги таъқиб учун жўнатилган отлиқ гуруҳ қочоқларнинг бир қисминини қиличдан ўтказиб, бир қисминини аспр олиб, анчагина қорамолни ўлжа қилиб келади. Орадан икки кун ўтгандан сўнг Соҳибқирон Тух-

пани тарк этди. Сулаймоншоҳ баҳодир бошчилигидаги ўғруқни Сомона шаҳри томон жўнатган Темурбек яширинишга улғирган життонларни жазосини бериш мақсадида от суради.

21 ноябрь кунн Темурбек қўшинн Сомона шаҳри яқиндан оқувчи Кўҳгар дарёси бўйида ўғруқ билан қўшилади ва тўрт кун давомида шу ерда муқим туради. 25 ноябрда Темурбек отланиб Пули Кўйлага етиб келади ва илғор учун тўрт томонга юриш қилган Султон Маҳмудхон, Султон Хусайн баҳодир мирзо, Рустам баҳодир, Ғиёсуддин тархон, Жаҳоншоҳ мирзо, Шайх Арслон, Ҳамза Тоғайбўга, амир Мубашшир Сунжиқ баҳодир раҳбарлигидаги қўшин билан қўшилади. Тонгласи Пули Кўйладан эсон-омон ўтилиб, Шоҳмалик раҳбарлигида етиб келган ўғруқ билан дийдор кўришилади. Шундан сўнг Соҳибқирон қўшинини жанговар тартибга тизиб, Деҳли шаҳри сари равона бўлади. Барангарда Пир Муҳаммад баҳодир мирзо, Рустам баҳодир мирзо, Ҳалил Султон мирзо, Сулаймоншоҳ баҳодир мирзо, амир Шайх Нуруддин баҳодир, Мизроб мирзо, Ёдгор барлос ва ҳоказо амирлар, жувангарда Султон Маҳмудхон, Султон Хусайн баҳодир, Жаҳоншоҳ баҳодир мирзо, амир Шоҳмалик, Шайх Арслон, Шайх Муҳаммад Ику Темур, Суюнжак баҳодир, қўлда ўнг минг аскардан иборат гвардия — *сонсиз*, Аллоҳдод, Али Султон тавачи ва бошқа туманларнинг саркардалари йиғирма қуруқ (40 км) масофада ҳаракат қилиб боради.

Қалъан Асинди ва Туғлуқпур ҳисорини йўл-йўлакай забт этган улкан қўшин 2 декабр кунн кимсасиз қолган Панипатга етиб келади. Шаҳар омборларида сақланаётган катта миқдордаги ғалла сипоҳга ва мулозимларга олий фармонга биноан тақсим қилинади. Орадан икки кун ўтгач, барангар ва жувангар қўмондонлари биргаликда қисмларнинг қурол-яроғларини, кийим-кечакларини назардан ўтказадилар. 6 декабр кунн барангар беклари Деҳли шаҳридан 2 фарсанг масофадаги Жаҳонпумой мавзегача бўлган жойларга ҳужум қилиш ҳақида Темурбек буйруғини бажаришга киришади. Ҳужум чоғида қўплаб мажусийлар талон-тарож қилинади, асир олинади. Улкан ганиматни қўлга киритган аскарлар голибона ва шодиёна аскаргоҳга қайтиб келади.

9 декабрда Соҳибқирон Жаун дарёсидан кечиб ўтиб, теварак-атрофи ям-яшил ўтлоқ билан қопланган

Луни қалъаси яқинида тушади. Аввалроқ қалъага жангу жадалсиз таслим бўлишни таклиф этиш мақсадида Жаҳоншоҳ, Шоҳмалик ва Аллоҳдод юборилган эди. Лекин, бу ердаги Маллуҳоннинг тарафдорлари таклифни қабул қилмай қаршилик кўрсатишни маъқул кўради. Қалъа аҳлининг бундай қароридан бохабар бўлган Темурбек зудлик билан қалъагирлик асбобларини шайлашни, туш-тушдан нақблар қазиниши амр қилади. Хуфтон намози вақтида қалъа таслим бўлади. Ичкаридаги мажусийларнинг аксарияти ўз хотин-халажи, бола-чақаси ва уй-жойини ёқиб юборади. Темурбек қўшини туни қалъа ташқарисида ўтказди. Эртасига кўрғонда уруш ҳаракатларини давом эттираётган Маллуҳоннинг содиқ навкарлари Соҳибқирон аскарларининг шиддатли ҳамласига бардош беролмай яқсон бўлади. Қалъа гораҳ қилинади.

Декабрнинг 11 куни Темурбек Луни қалъасини тарк этиб, Жаҳоннумой яқинидаги Жаун дарёси қирғоғи бўйлаб юришни давом эттиради. Дарёдан гузар топилгач, орқага қайтишга ва ўрдугоҳга тушишга буйруқ берилади. Бу ерда қўшин икки кун ором олади.

Рабиул — охир ойининг биринчи кун, яъни 11 декабрда Соҳибқирон амир Сулаймоншоҳ баҳодир ва амир Жаҳоншоҳ баҳодирлари Деҳли шаҳрининг жанубида жойлашган юртларни гораҳ қилиш учун жўнатади. Ўзи эса етти юзтача зириҳпўшлар ҳамроҳлигида Жаҳоннумой атрофларини синчиклаб кўздан кечиради, жойнинг тузилишига, у ердаги объектларнинг мавжудлигига диққат-эътиборни қаради. Кузатув ниҳоясига етгач, Темурбек бўлажак жанг майдонининг ўрнини белгилайди. Шу орада Маллуҳон тахминан тўрт минг отлик ва беш минг пиеда аскарлар ҳамда йигирмата фил билан қалъадан ташқари чиқиб, Темурбек қўшинига қарши кела бошлайди. Жаун дарёси ёқасида турган Суюнжак баҳодир ва Саййид Хожа мубашшир бошчилигидаги уч юз кишидан иборат гуруҳни ҳиндлар ўққа тутди. Қўмак учун етиб келган икки катта мададкор қисм Маллуҳон лашкарига селдай ёпирилиб, дастлабки ҳужумдаёқ гапимми Деҳли томон юз ўгиришга мажбур этади. Тартибсиз чекинаётган рақибнинг тезкорлик билан татқиб этган Соҳибқирон ўзининг осмонўпар саронардасини 1398 йилнинг 11 декабрида Деҳли шаҳри бўсағасидаги мавзеда тикади.

13 декабр куни Темурбек Луни қалъасининг шарқро-

гида лашкаргоҳ қуришни ҳукм қилади. Соҳибқироннинг баргоҳида машварат бўлиб ўтади.

Ҳарбий кенгашда юришда иштирок этаётган амирзодалар, улуғ амирлар, қўшун, туман сардорлари, арқонини давлат ҳамда гуломлардан ташкил қилинган, ун минг кишидан иборат олий бош кўмондоннинг шахсий гвардияси ҳисобланмиш *сонсиз* иштирок этиш шарафига муяссар бўлади. Темурбек машваратда кутилаётган даҳшатли жангги олиб бориш, ганим билан жангга кириш, унинг сарфларини орқа томондан айланиб ўтиб бузиш, саваш гирдобидан қандай чиқиш тартиб ва қоидаларини бамайлхотир апиқ ва равшан ҳамда тушунарли ифода этади. Ҳарбий ҳаракатларнинг муқаддимаси ва якунининг қай маромда бориши ишонч билан таърифланади. Ҳиравул, барангар, жувангар қўл, чагдавулнинг ва сонспзнинг жапггоҳдаги ўрни аниқ кўрсатилади. Бу қисмларнинг жанг чоғида амалга оширадиган вазифалари, душман ҳамласини қайтариш ва қайта ҳужумга ўтиш усуллари белгиланади. Соҳибқирон баён этаётган фикр — мулоҳазалардан унинг бўлажак жангда галаба қозонишига имони қомиллигини сезиб турган машварат аҳли ҳарб ишидаги бор билим ва тажрибаларини ишга солиб, зафар байроғининг янада маҳобатлироқ ҳилпирашига ўз ҳиссаларини қўшишга якжиҳатлик билан аҳд қиладилар.

Ушбу кун тарих машъум бир воқеанинг шохиди бўлади. Иприк лашкарбошилар ва мирзоларнинг Синд дарёси қирғоқларидан Дохли остонасигача бўлган сафар пайтида асир қилинган юз мингдан ортиқ мажусий ҳиндуларнинг Султон Маҳмудхон билан кутилаётган жангда ўз юртдошлари томон оғиб, Соҳибқирон сппоҳига ордан хавф солиши эҳтимолдан ҳоли эмаслиги, шу сабабли уларнинг бағридан ўтиш мақсадга мувофиқ, деган фикрлари Темурбек томонидан инobatга олинади.

Натижада урдугоҳга жам бўлган тутқунлар ёппасига қиличдан ўтказилади¹.

15 декабрда Темурбек бошчилигидаги Мовароуннахр қўшини Жаун дарёси ёқалаб ҳаракатни бошлайди. Дарёни кечиб ўтиб қарши қирғоқдаги Пуштаи Баҳолл тепалигига туташган жарлик ичига хавф-хатардан ҳоли бўлиш мақсадида жойлашади. Икки кун дам олган қўшинининг ялгор, ун қанот, сул қанот, марказини жанго-

¹ Қаранг. *Гийасабдин Али... Дневник...* б. 111.

лар тартибга тизган Соҳибқирон 17 декабр кунн маърака майдонига қараб юради.

Барангардан Пир Муҳаммад баҳодир мирзо, Сулаймоншоҳ баҳодир ва ўзга амирлар, жувангардан Султон Ҳусайн баҳодир мирзо, Ҳалил Султон баҳодир Мирзо, Жаҳоншоҳ баҳодир ва бошқа саркардалар, ҳиравулдан Рустам баҳодир мирзо, Шайх Нуруддин, Шоҳ-Малик, Аллоҳдод сингари амир ва беклар урин олган эди. Соҳибқирон ўз шахсий гвардияси — *сонсиэ*, кумак учун мўлжалланган қисмлар билан қўлда жойлашади.

Рўнарада шаҳзода Султон Маҳмуд, Маллухон ва бошқа бир қанча ҳинду саркардалари раҳнамолигидаги ўн минг кишилиқ суворийлар, йигирма минг сара пиёдалар ва бир юз йигирма жанговар филлардан таркиб топган қўшини ҳам сафга тизилиб, осмоний кумак ва раббоний мададга суянган ҳолда лашкар тортиш қондаси ва қўшини безатиш услубига биноан аебоб — аслаҳаларини тартибга солиб уруш тўқушга шайланади. Қўшини сафи олдида ҳаракат қилувчи тоғмонанд ҳайбатли филларнинг хартумлари бир-бирига боғланган, филлар устига думалоқ каявалар ўрнатилган, уларда бир неча тирандозлар жойлаштирилган эди. Филлар қатори ёнидан тўп отувчилар, яъни раъздозлар урин олади.

Темурубекнинг *ҳумоюн* қўшини кўпдан-кўп жангу — жадалларда иштирок этган, ман-ман деган рақиб лашкарларини синдирган, унга ўша даврдаги ҳарбий санъатнинг барча сир-асрорлари, қонуни-қондалари маълум ва ойдин эди. Бироқ, музаффар мавкиб маана шу кунга қадар девларни ҳам қочишга ундайдиган, қўнгироқ ва занглар тақилган даҳшатли филлар ёрдамида жангга отланган душман билан юзма-юз келмаган эди. Айниқса, илгари филларни кўрмаган отларнинг ҳуркиб қочиши теурийларни анча қийин аҳволга солиб қўяди. Баъзи жангчилар гулгулага тушади, уларни ваҳима босади. Иккала қўшини бир-бирига жуда яқин масофага келган чоғда Темурбек ўз қароргоҳи ўрнатилган Баҳоли дўнглигидан атрофни кузата бошлайди. Дўмбира овози, погора наъраси, карнай-сурнай садоси остида қаравул ҳамда илгор қисмларининг тўқнаш келиши жанг бошланганлигидан далолат беради. Ушбу лаҳзада Соҳибқирон сарой-мулозимларидан мавлопо Носируддин Умарга тош устига жойнамоз тушаниш буюради. Темурбек Яратганга ҳамду санолар айтиб, ундан кумак ва шафоат тилаб, икки қатла сайдага боради. Бу пайтда Шайх Нуруддин,

Шоҳмалик, Аллоҳдод ва бошқа номдор амирлар қумондонлигидаги ҳиравул қисмларининг аҳволи оғирлашиб қолган, душман кучларининг асосий зарбасини қайтариш уларнинг зиммасига тушган эди. Аниқгина талофат қўрган илгорга ўз вақтида берилган кўмак унга ўзини ўнглаб олиш имкониятини яратар, ғаним эса марказ қўлга суқилиб кириш имкониятидан маҳрум булар эди.

Вазиятнинг ўта хавфлилигини сезиб турган Темурбек қўлдан нафақат ҳиравулга, балки душманининг шиддатли ҳужумларини даф этиш билан банд бўлган бараңгарга ҳам Али Султон тавачи қумондонлигидаги отлиқ қисмининг зудлик билан мадад сифатида ажратади. Ўз вақтида берилган ёрдамдан баҳраманд бўлган, жанговар руҳи кўтарилган ҳиравул ва бараңгар аҳли янги куч-ғайрат билан ёвга ташланади ва ташаббусни ўз қўлига олишга муяссар бўлади. Илгор қисм ва ўнг қанот аскарларининг жанг чоғидаги жасорати ва матонати бошқа қўшин қисмлари жангчилари кучига-куч, қувватига-қувват қўшади. Қўролдош дўстларининг мардлик ва қаҳрамонлиги уларни жасоратга ундайди, галабага илҳомлантиради. Бу қисмлар баъзи бир аскарларни саросимага туширган баҳайбат филларни писанд қилмай, уларга найза санчар, олов ва тутуни, ҳаммаёқин тутувчи гумбир-гумбири жанггоҳин ларзага келтирувчи тўп-раъдларини кўзга илмай, душман кишиларини қиличдан ўтказар эди. Филлар устидаги кажавадан ўрин олган ғаним ўқчилари туркий мерганлар отган ўқлардан тутдай тукилар, от ва фил оёқлари остида қолиб ҳалок булар эди. Айниқса, ярадор филларнинг филбонларини улоқтириб орқага қарамай қочишни ҳинд аскарларига катта қирон келтиради. Ўқ ва найза санчилишидан захм еган бу ҳайвонлар ҳинд суворий ва пиёдаларини поймол қилади, қаторларини янчиб ўтади ва тўзитиб юборади. Ёв сафларида парокандалик ва бошбошдоқлик аломатлари сезила бошлайди. Бундай ҳолатнинг вужудга келишига Пир Муҳаммад баҳодир ва Сулаймоншоҳ баҳодир қумондонлигидаги бараңгар, Султон Ҳусайн баҳодир, Ҳалил Султон баҳодир, Жаҳоншоҳ баҳодир, Ғиёсуддин тархон саркардалагидаги жувангар, Рустам баҳодир, амирлар Шайх Нуруддин, Шоҳмалик, Аллоҳдод раҳбарлигидаги ҳиравул ва ниҳоят, Соҳибқирон бошчилигидаги қўл жангчилари ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшади. Душман қўшинини кўп қурбон кўришига қарамай, сабот ва матонат билан қаршилиқ кўрсатар, мардлик ва жасурлик намуналарини

намойиш этар эди. Бироқ, борган сари уларнинг сафлари сийраклашиб, қаршилик курсатиш имкониятлари чеклана боради. Ниҳоят, Темурбекининг ҳиравул, қунбул ва қўл қисмлари рақиб қўшинини қуршовга олишга муваффақ бўлади.

Филлар қўлга киритилади. Жанггоҳ минглаб ганим аскарларининг мурдалари билан тўлиб кетади. Кичик отлиқ гуруҳ ҳимоясида жанг майдонини ташлаб қочган Султон Маҳмуд ва Маллухон Деҳли шахрига пажот топиш мақсадида беркинади. Жанг ғиёясига етгач соҳибқирон барча мирзодалар, лашкарбошилар, бек ва амирларни ўз қароргоҳига муҳорабанинг қай йўсида борганлиги, бараиғар, жуванғар, қўл, ҳиравул, қунбул, сонсиз ва бошқа қисмларини жанг майдонида қандай ҳаракат қилганлиги, ганим билан булган аёвсиз курашда алоҳида жасорат, матонат ва қаҳрамонлик намуналари курсатган аскарлар, қумондонлар, ҳарбий бўлиномалар, қисмлар ҳақида ҳисобот беришга тўнлайди.

Ўнг қўл, сул қўл, марказ, илғор ва бошқа қисм саркардалари, амирзодалар, номдор беклар ҳамда амирлар ўзлари бошқарган қисм ва бўлиномаларининг, қолаберса, ҳар бир жангчининг кучли душман билан булган туқнашувда Соҳибқирон белгиллаган режа бўйича ҳаракат қилганлиги, ёвнинг кучли ҳужумлари мардонавор қайтарилгач, унга қақшатқич зарба берилганлиги, ғалабани қўлга киритишда марказ — қўлдан ўзга қисмларга ўз вақтида бериб турилган мададнинг ҳал қилувчи аҳамият касб этганлиги, ғалаба ёр қўшинининг ҳар бир аъзоси — жанг сафининг диловарлари, диловарлик маъракасининг наҳлавонлари, қаҳрамонлик жанггоҳининг баҳодирлари бўлиши марду майдон кишилар душман қанчалик қасд қилмасин, ҳаммасини орқага қайтарганлиги, иш ўқу ёй отишдан тигу пайза санчиш ва яккама-якка олишишга етганлиги, ботирларнинг «ур, ҳа ур», ҳаё-ҳай», — ҳайқириқ ва наъраларидан маъракагоҳ ларзага келганлиги, думбира, ногора, карнай, сурнайлар овозидан гардуи қулоғи қар булганлиги ҳақида тўлқинланиб ва жушиб ҳикоя қиладилар. Айниқса, мирзода Халил Султон баҳодирнинг маъракада курсатган қаҳрамонлиги ва жасорати ҳаммани қойил қолдиради. Эидигина ун беш ёшга қадам қўйган мирзода жанг алаиғаси айни авжга чиққан, икки муҳалиф ҳудди довул натижасида жунбушига келган икки денгиз тўлқинларидек бир-бирига туташган маҳалда қаҳр-ғазаб шамширини баланд кута-

риб ганим аскарларига ўз ўлкасига чапдастлик билан ташланган арслон мисол ҳамла қилади. Темурий жангчиларга хавф солаётган тоғсифат фплларга қарши далил ҳаракат қилиб, улардан бирини ўлжа олади ва бобоси Темурбек ҳузурига олиб келади. Тўла эъзозу икромлар билан Халил Султонни бағрига босган Темурбек навқирон мирзо кўрсатган шижоат, мардлик ва садоқат ҳар қандай тақсинга лойиқлигини аҳли лашкарга маълум қилади ҳамда ушбу қаҳрамонлик лавҳаларини тарих саҳифаларига зарҳал ҳарфлар билан битиб қўйишга ижозат беради. Сунг шикаст топган душманини таъқиб қилиб борган Темурбек қўшнини пешин намози вақтида Деҳли дарвозалари ёнида пайдо бўлади. Шаҳар халқига ҳеч қандай озор етказилмай Соҳибқирон от жиловларини орқага буришга ва Лабп ҳовузи хос номли жойда кун ботгунча тухташга ҳукм қилади.

Чоршанба кунига утар кечаси Султон Маҳмуд, Маллухон ва бошқа бир қатор ҳиндистонлик сардорлар Деҳлининг жанубий дарвозалари орқали қочышга юз тутганлиги ҳақида маълумот олинади. Темурбек ўша заҳотиёқ амирлар билан маслаҳатлашиб, қочоқларни таъқиб қилиш учун қувгунчи гуруҳ жўнатади.

Эртаси, яъни 18 декабр кунн Соҳибқироннинг зафар белгилари битилган байроқлар билан сарбасар бўлган осмонунар саропардаси қабул учун майдон дарвозаси рунарасидаги ийдгоҳга тикилади. Деҳли шаҳрининг бузурглари, сайиидлари, қозилари, аъёнлари тўпланишиб, ташқари чиқади. Маллухоннинг собиқ ноибларидан Фазлуллоҳ Балхий каби уламолар, девонхона хизматчилари, шайхлар ҳам булар билан биргаликда келиб Темурбек гиламинини олиш шарафига муяссар бўладилар. Келганлар Соҳибқирондан деҳлиликларнинг гуноҳидан ўтиб уларга омонлик беришни илтимос қилади. Пир Муҳаммад баҳодир мирзо, Сулаймоншоҳ баҳодир ва бошқа амиру беглар шу илтимосни қондириш маъқул деган фикрни билдирадилар.

Жума кунн Мавлоно Носуруддин Ўмарга фозилу чузало, олим уламо, шайху машойих, садру судур ва бошқа аркони давлат ҳамроҳлигида шаҳарга кириб, Темурбек кўрагон номига хутба ўқишга амр қилинади.

Темурбек эришилган зафарларининг безағи бўла олувчи бу тарихий ғалабани осон қўлга киритишда мададкор бўлган Тангрига шукроналар айтиш ва миннатдорлик туйғуларини адо этишга киришади. Ҳумоюн қўшинининг

фатҳи хабаридан иборат фатҳномалар рубъи маскунининг атроф — жавониб ерларига шамолдек тез учувчи чопарлар орқали юборилади.

1399 йилининг биринчи январида Соҳибқирон музаффар қўшинига Ҳиндистон юруши ниҳоясига етганлиги, йирик жангларда улкан ғалабалар қўлга киритилганлиги, кўндан-кўн қалъа, ҳисор, шаҳар, вилоят ва юртлар забт этилганлиги, беҳисоб молу дунё, зебу зийнат, асиру тутқунлар ўлжа қилинганлиги, энди Ватанга, дорус — салтана Самарқандга қайтиш вақти келганлиги тўғрисида фармони олийини эълон қилади.

ЯШИННИНГ СЎНИШИ

Шимоли-ғарбий Анатוליда Ўрта Осиёдан кўчиб келган қайи қабиласи асосида XIII асрнинг охирига келиб Европада бир қатор йирик ғалабаларни қўлга киритади. Булгория ва Сербиянинг турклар томонидан забт этилиши Венгриянинг мустақиллигига тўғридан-тўғри хавф сола бошлайди. Венгрия қироли Сигзмунд қўмондонлигидаги Ғарбий Европа рицарларидан ташкил топган юз минглик армиянинг 1396 йил 25 сентябр кунин Дунайнинг унги қирғоғида жойлашган Никополь шаҳри бўсағасида султон Боязид I Илдириш қўшини томонидан тор-мор қилиниши туркларга шартин кетиб парти қолган Византия империясининг қаршилигини синдириб, унинг пойтахти Константинополни эгаллашга йўл очиб беради.¹ Бироқ, тез орада халқаро вазиятда кескин ўзгаришлар содир бўлади ва Усмонийлар салтанатининг тақдири қил учида осилиб қолади.

Шиддатли операциялар туфайли Европанинг катта қисмини бўйсундирганлиги учун Илдириш, яъни яшин, чақмоқ лақабини олишга муяссар бўлган султон Боязид I ҳамда ўз ҳарбий қудратининг чуққисига бўлган жаҳонғир Темурбек мақсадлари кичик Осиёда туқнаш келади.

¹ Қарағ: Умняков И. Из истории... б. 3; Петросян Ю. А. Османская империя. Могущество и гибель. М., Наука, 1990. б. 10—38; Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 году. М., Наука. 1983. б. 32—54.

РУМ СУЛТОНИ БОЯЗИД ИЛДИРИМ БИЛАН БУЛГАН ЖАНГ

Тарихнинг далолат беришича, Темурбек ўз қўшини билан Шаркий Анатолия сарҳадларига 1386 йили илк қадам қўйган ва Арзинжон шаҳри яқинида туркларнинг катта ҳарбий қўшинларини маглуб этган эди¹. Орадан саккиз йил ўтгач, 1395 йили Соҳибқирон бу ўлкаларга иккинчи бор юрш қилади. Усмонийларнинг Сивосгача бўлган анчагина ерлари торожга дучор бўлади. Боязид Илдириمنىнг ўғли, Сивос вилоятининг ҳокими Эртугрул Темурбекка қарши бўлган ҳаракатларнинг бирида ҳалок бўлади.² Фатҳ этилган Сивосдан, кутилмаганда, Соҳибқирон Ҳалаб, Дамашқ ва Бағдодга қараб от суради.

Ироқ, Шом, Дашти Қичоқ, Ҳиндистон сингари мамлакат ерларини хос узиники қилишга муяссар бўлган Темурбек салтанатнинг гарби-жанубий чегараларига яқин жойлашган Болқон ҳамда Қичик Осиёда барпо этилган қудратли Усмонийлар давлатининг кучайиб кетишдан, албатта, манфаатдор эмас эди.

1401 йилининг қиш қўрларини Қорабоғдаги қишлоғида ўтказаяётган Темурбек айни пайтда Византиянинг пойтахти Константинополни ҳам қуруқлик, ҳам денгиздан муҳосара этиб, мустаҳкам ва кучли истеҳкоми бўлган бу шаҳарни қўлга киритиш бахтига муваффақ бўлолмай турган Туркия Султони Боязид I Илдириим (1389—1402) қароргоҳига элчи юбориб, ундан византияликларнинг турклар томонидан забт этилган барча ерларини эгаларига қайтариб беришнинг қатъий талабини қўяди³, Темурбекнинг масалаи бундай алфозда кўидаланг қўйишидан даргазаб бўлган, шунингдек, яқинлашиб келаётган хавфнинг нақадар даҳшатли эканлигини унчалик кўзга илмаган, маълум даражада манмаилик ва мутакаббирликка йўл қўяётган шижоатли ҳамда қизиққон Боязид ўз навбатида дағал, ҳақоратомуз сўзлар билан битилган жавоб мактубини Соҳибқиронга йўллайди.

Иби Арабшоҳ Боязид мактубининг қўйидаги куракда турмайдиган жумлалар билан тугалланганлигини алоҳи-

¹ Петросян Ю. А. Османская империя... б. 26.

² Қаранг: Рансимен С. Падение... б. 49; Петросян Ю. А. Османская империя... б. 27.

³ Қаранг: Умняков И. Из истории... б. 3.

да қайд этади: «Мен биламанки, бу сўзлар сени ҳеч тўх-
тамасдан бизнинг мамлакатимизга томон отлантиради.
Агар сен (биз томонга) келмасанг, сенинг хотинларинг
уч талоқ бўлсин. Агар сен менинг юртимга келсан-гу,
мен сенга қарши қатъий уруш қилмай қочсам, у вақтда
менинг хотинларим узил-кесил уч талоқ бўлсин.»¹

Айни замонда султон ўз кучларини Константинопол
камалидан олиб Темурбекка кучли зарба бериш ниятида
Анатулига жамлай бошланди².

Султон Боязид Бурса шаҳрида турган чоғда Темур-
бек жунатган элчи иккинчи бор ушса талаб билан унинг
қароргоҳига келади. Соҳибқирон билан булажак жангда
ўзининг галаба қозонишига тўла ишонган Боязид элчи-
ни «Майли, Темур урушини бошлайберсин. Мен у билан
сулҳ тузишдан жанг қилишни афзал кўраман»,— деган
жавоб билан қайтариб юборади.³ Натижада, Темурбек
Султонга қарши юришга жазм қилади. Руи Гонсалес де
Клавихо Темурбекининг Боязидга қарши қўшин тортини
сабабини мана бундай тушунтиради. Арзинжон ҳокими
Таҳартанининг ерлари ўсмонийлар давлати мулклари
билан чегарадош эди. Таҳартанга тааллуқли ерларга, ай-
ниқса Камоҳ қалъасига эга бўлиш ниятида бўлган Боя-
зид ундан қалъани топиширинини ва бож тўлашни талаб
қилади. Таҳартан султонга бож тўлаши мумкинлигини,
аммо қалъани асло бермаслигини баён қилади. Боязид
Таҳартанга элчи йўллаб, қалъани нима бўлса-да, бериши
лозимлигини, аке ҳолда бор мулкларидан ажралишини
билдиради. Таҳартан ушбу вақтларда Эронда ҳарбий ҳа-
ракатлар олиб бораётган Темурбекка совга-саломлар
билан мактуб жўнатади. Мактубда у Соҳибқироннинг то-
беси эканлигини билдиради ва ундан мадад сўраб Боя-
зиддан ҳимоя қилишни илтимос қилади. Темурбек Боя-
зидга элчи юбориб, ундан Таҳартан ва унинг фуқарола-
рига ҳеч қандай зарар етказмаслиги лозимлигини талаб
қилади⁴.

«Равзат ус — сафо»да ўз манзилларига қайтишга ижо-
зат берилган турк элчиси орқали султонга юборилган
мактубнинг мазмун қуйидагичадир:

¹ Қаранг: *Ибн Арабшот*. Ажойиб ал-мақдур... II китоб, 258—259-бетлар.

² Қаранг: *Ибн Арабшот*. Ажойиб ал-мақдур... I китоб, 258—259-бетлар. *Петросян Ю. А.* Османская империя... б. 26; *Ренси-мен С.* Падение... б. 49.

³ Қаранг: *Петросян Ю. А.* Османская империя... б. 28.

⁴ Қаранг: *Руи Гонсалес де Клавихо*. Дневник... б. 66

Чун жиҳод ва гизо ойини ул мамлакатда қойимдурур ва бизнинг мижозимизга мувофиқ эрмасдурким, ул диёрға мансур лашикар убуридин осиб етгай. Ва биз мунча мадоро тариқини маслук тутадурмизким, агар Таҳартаининг мутаалиқотини юбориб фарзандларининг бирини бизнинг қошимизга равона қилсанг, то ани ўз фарзандларимиздин киромийроқ тутадурмиз ва икки ародин муҳолифат ғубори туруб Рум мамлакати санга тонширулгай. Ва ул диёрининг одамлари шул васила билан форигбол ва осудааҳвол бўлуб кўфор иподи дафъига ва фузжжор фасоди раъига машғур бўлгай. Ва ёвуқдурурким агар муҳим бу минвол била ўтса муининг баракоти дунё ва охиратда ҳамманинг рўзгорига восил ва мутавосил айлангай».

Рум ерларини мукаммал билувчи қулавуз — йўлбошловчилар тайин қилинган, Соҳибқирон қўшинини куриқдан ўтказишни таваҷҷуларга буюради. Яқинлашиб келадиган жангнинг турклар учун ҳаёт-мамот жанги эканлигини, шу сабабли уларнинг бир томчи қонлари қолгунча саваш қилишлари табиий эканлигини жуда яхши пайқаган Темурбек Самарқандга чопар йўллаб, тахт вориси ҳамда валнаҳд Муҳаммад Султон мирзо ибн Жаҳонгир мирзони атоқли саркарда амир Ҳожи Сайфуддин ҳамроҳлигидаги мадад кучлар билан тезликда ҳузурига етиб келинга амр қилади. Ўзи эса Румга юзланади ва 1399 йили Боязид томонидан фатҳ қилинган, Арзинжон шаҳридан 38 км узоқликда, фронт дарёсининг гарбий соҳилида жойлашган Камоҳ қалъаси олдида тушади. Камоҳ қалъаси ғоят ишшиқ, мустаҳкам ва баланд бўлиб, бир тарафидан унинг деворлари тагидан Фронт дарёси оқиб ўтса, иккинчи тарафдан буржу боруларини кенг бир водий ҳимоя қилар эди. Водийга киришининг асло имкони йўқ эди, чунки у жой фронт дарёсига қўйиладиган ирмоқ йўли эди. Қолган икки тарафда эса қир ва тепаликлар мавжуд бўлиб, у ердан қалъага яқинлашни мумкин эмас эди. Мирзо Муҳаммад Султон ва амир Ҳожи Сайфуддин бошчилигидаги Мовароуннаҳр қўшини етиб келган, Темурбек Камоҳ қалъасини эгаллаш вазифасини валиаҳд набираси зиммасига юклайди.

Қалъа муҳосараси 1402 йилнинг май-июн ойларида бўлади. Темурбек қалъага унинг орқа томонида жойлашган эгри-бугри водий орқали яқинлашини қарор қилади. Соҳибқирон буйругига биноан қўшин аҳли теварак-атрофда бор бўлган дарахтларни кесиб, ёғоч, хода ва шох-шаббаларни водийга ташлайдилар, ун ер билан

баробар қилиб, водийнинг эни ва бўйини тулғазадилар. Мухосарада қолганлар Темурбек тадбири амалга оиша бошига қандай кулфатлар тушишини фаҳмлаб қалъадан ўт, ёнаётган нафт ҳамда махсус туз, кумир ва олтингургут аралашмасидан тайёрланган ёнувчи мураккаб модда — боруд ташлаб ёғоч ва шох-шаббаларни ёқиб юборади. Муваффақиятсизликдан эсанкирамаган Соҳибқирон қалъани забт этишнинг бошқа бир тадбир-чорасини кўради. У лашкарга қалъа атрофидан бир халтадан тош йиғиб келишни ва сойни тошлар билан тулдиришни буюради. Водий тошлардан тулғач, аскарлар тўда-тўда, гурух-гурух, фавж-фавж бўлиб, унинг устидан юриб ўтиб қалъага яқинлашади. Қалъагираник асбоб-олатлари ишга солиниб, ҳисор деворларига шоту ва парвонлар қўйилиб, аскарлар ташланган каманд ва арқонларга осилиб юқорига кутарила бошлайди. Фаросат билан қурилган тадбирга ҳар қандай қаршилик кўрсатишнинг беҳуда эканлигига шак-шубҳаси қолмаган мудоффаачиларнинг таслим бўлиш ва омонлик тилашдан ўзга иложлари қолмайди. Қалъага кирган Темурбек водийга келтирилган тошларни аввалги жойларига олиб бориб ташлашга амр қилади. Шундан сўнг Соҳибқирон қалъага аёиларидан Аш-Шамс номли кишини доруга қилиб, у ерни тарк этади¹.

Кўп фурсат ўтмай Темурбек Анқарани қамал қилишга киришади². Соҳибқироннинг бу ҳаракати аслида тактик тадбир бўлиб, тажрибали саркарданинг асосий мақсади Боязидни ўзининг асосий кучларини шаҳар мудоффеасига ташлашга мажбур этиб, сўнг унга қақшатқич зарба бериш эди. Темурбек ишлатган тактик хийла иш беради. Туқат шаҳри яқинида асосий ҳарбий кучлари билан турган Боязид Соҳибқирон аскарларининг Анқарани муҳосара қилиб, унинг деворлари тагидан нақблар қазитганлигидан воқиф бўлади ва қамалдагиларга ёрдам беришга шошилади.

Қаравуллар Соҳибқиронга Рум қайсари катта сонли лашкари билан тўрт фарсаҳ масофада тушганлиги хабарини етказгач, Темурбек қамални бекор қилади ва рақибини кутиб олиш тараддудини кўради. Қўшин қисмларини жанггоҳнинг жанг олиб боришга қулай ерларга

¹ Қаранг: *Нон Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур... II китоб, 259—263-бетлар.

² Қаранг: *Петросян Ю. А. Османская империя...* б. 26—27; *Рамсимен С. Падение...* с. 49—

жойлаштиради. Ҷрдунинг теграсида хандақлар қазилиб, мазбут ва маҳкамлик чоралари қўрилади. Натижада Боязид армияси ўзи учун ута ноқулай шарт-шароитда урушга киришга мажбур бўлади. Султон черикни айниқса, сув таъқислиги туфайли вужудга келган ташпаликдан қаттиқ азият чекади. Рум черикни жойлашган ердаги мавжуд ягона булоқ ҳам Темурбек аскарлари томонидан яроқсиз аҳволга келтирляди¹.

Клавихо иккала армиянинг жанголди ҳаракат (маневр)ларини қўйидагича тасвирляйди: Темурбекнинг Туркия сарҳадларига қадам қўйганлигидан хабар топган Боязид ўз йўлини ўзгартиради. Анқара қалъасида ўғруқни қолдириб, қўшинини тезкорлик билан ўз рақибни томон бошляйди. Темурбек Боязиднинг айёрона ҳаракатларидан бохабар бўлгач, Арзинжон-Сивос йўлини тарк этади ва сулга бурилиб, баланд тоғлар орқали юра бошляйди. Темурбекнинг бошқа томонга бурилганлигини Боязид душман қочди ҳаёл қилиб, жон-жаҳди билан Соҳибқирон кетига тушади. Соҳибқирон тахминан саккиз кун давомида тоғларда тин олады. Шундан сўнг текис йўл орқали Анқара томон равона бўлады ва у ерда қолдирилган Боязид ўғруқини қўлга киритади. Соҳибқироннинг Анқарада эканлигини билган султон у томонга иложи борица тез ҳаракат билан жунайди. У Анқарага етиб келганда қўшинининг тинкаси қўриган, ҳолсизланган эди. Темурбек бу маневрларини рақибини алдаш мақсадида амалга оширган эди².

Темурбек ва Боязид ўртасидаги ҳал қилувчи тўқнашув 1402 йилнинг 25 июлида бўлиб ўтади. Манбаларда таъкидланишича, Туркия Султонининг қўшини тахминан 160 минг жангчидан иборат бўлган.

Темурбекнинг ушбу жангга қанча миқдордаги аскар билан қатнашганлиги туғрисида аниқ маълумот йўқ. Лекин баъзи тарихнависларнинг Анқара бўсағасидаги жангга икки томондан салкам ярим миллион киши қатнашганлиги ҳақидаги мулоҳазалардан келиб чиқиб, мовароуннаҳрликларнинг сони ганим кучларидан кам бўлмаганлигини илғаб олиш мумкин.

Саркаш Рум қайсарни ҳарбий ҳаракатларининг бошланишидаёқ тактик жиҳатдан кўпол хатоликларга йўл қўяди. Қўшинининг жанг майдонида ноқулай ўрнашши,

¹ Қаранг: *Миршонд. Равзат ус-сафо...* 176 а.

² Қаранг: *Руй Гонсалес де Клавихо. Дневник...* б. 69.

жангчилар ва лашкарбошилар орасидаги ҳарбий интизомнинг бўшлиғи, булажак огир тўқнашувдан олдин олиб борилган тайёргарликнинг жуда сустлиғи, султоннинг хасислиғи туфайли аскарлар оладиган маошнинг ҳар вақт ҳам ўз муддатида берилмаслиғи сингари салбий омиллар туркларнинг Соҳибқирон билан буладиган жангда муваффақиятсизликка учрашини маълум даражада олдиндан белгилаб қўйган эди.

Кун чиқини билан жанг бошланади. Икки тарафдан табл ва погоралар урилиб, карнай ва сурнайлар чалиниб, бутун маъракагоҳ аскарларнинг шовқин-сурон, дод-войига тўлиб кетади, еру кўк титраб, теварак атроф алгов-далгов бўла бошлайди.

Соҳибқирон армияси ўзининг анъанавий жанговар тартиби — ясолда ҳаракат қилади¹. Сипоҳининг қирқ қўшун — қисмдан ташкил этилган ҳумоюн маркази — қўлга Соҳибқирон бевосита қўмондонлик қилади, жувангар лашкари Шохруҳ мирзо ва Ҳалил Султон мирзо иқболи билан зебу зийнат тонади. Улуг беклардан амир Сулаймоншоҳ, амир Едгор Андхудий, Рустам Тоғайбуга, Суюнжак баҳодир ва ўзга марду майдонлар амирзодалар мулозиматида бўлади. Жувангар ҳиравулига мирзо Султон Ҳусайн, Али Султон тавачи ҳамда Мусо тайинланади. Барангар аскарларига Амиршоҳ мирзо етакчилик қилади. Амир Шайх Нуруддин, амир Бурундук, Али Қавчин, амир Таҳартан, Мубашшир Ҳожи, Ҳожи Абдуллоҳ Аббос, Ҳожи Сайфуддиннинг ўғли Султон Савжар, Умар Тобон, амир Шайх Иброҳим Ширвонийлар амирзода қошида туриб, хизмат камарини белларига маҳкам боғлайдилар. Барангар ҳиравулига Абду Бакр мирзо, амир Жаҳоншоҳ, амир Қаро Усмон туркман, Таваккал барлос, Нир Али сулдуз сингари лашкарбошилар қўйилган эди.

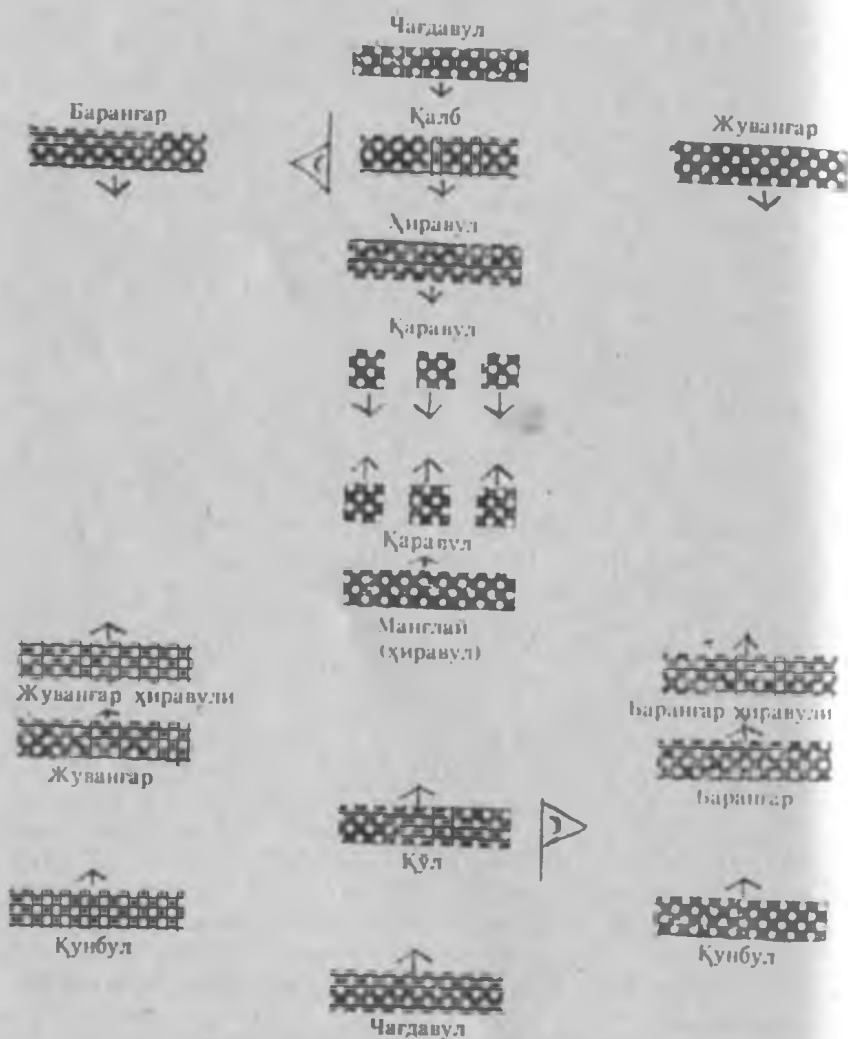
Марказ — қўлнинг унғ тарафида Тоштемур ўғлон, Умаршайх мирзонинг фарзанди Аҳмар мирзо, Шохсувор, Жалол бавурчи, Тобтук, Юсуф мўгул, Ҳожи Бобо сувчи, Искандар, Ҳипдубуга ва Хожа Юсуф сингари аъён ва ашроф ҳамда саркардалар жойлашади. Қўлнинг чап томонидан Жалол Ислом, Таваккал қарқара, Али Муҳаммад, Шохвали, Жошибек, Тагриберминн хожа, Муҳаммад Ҳалил, Шайх Ҳусайн каби баҳодирлар ўрин олади. Бу кучларга ўзга қисмларга мададкор бўлиш вазифаси юклатилган эди. Марказ — қўлда армиянинг асосий за-

¹ Қаранг: *Мирзонд*. Равзат ус-сафо... 176—179 б.

фарнайкар байроғи қадалган эди. Қўшнинг сафлари олдида Ҳиндистон юриши чоғида ўлжа қилинган ўттизта жанговар филлар саф тортиб турар, уларнинг устида ўтирган нафтандозлар ва камонкашлар ҳар дақиқа га- шимга амал ўқини ёғдирилига тайёр эдлар.

Қарини тарафда Боязид Илдирым Рум ҳамда Фаранг мамлакатларидан жамланган ҳадсиз черикига тартиб бе-

Боязид Илдирым қўшинининг ясоли

Темурбек қўшинининг ясоли

риб, уларга ўзининг энг ишончли кишиларини сардор қилиб, Соҳибқиронга зарба бериш ниятида турар эди. Рум қушинининг олд қисмида султоннинг қайиниси қора либос кийган йигирма минг кишилик фараңгликлардан иборат лашкари билан саф тизиб туради. Бу лашкар жангчилари бошидан оёғигача темир совутга чулганган бўлиб, кўздан ўзга аъзолари кўринмас эди. Улар устидаги жавшан бандларига қулф солинган, то қулф очилмагунча совут ва дубулгани ечиб бўлмас эди.

Лашкарнинг жувангарига княз Степан қумондонлигидаги серб дружиначилари қўйилган эди. Черик қалби марказидан Боязиднинг ўзи ўрин олади. Ўғиллари Мусо, Исо ва Мустафони чағдавулга жойлаштиради. Рум умаросининг бошқа кўзга кўринган вакиллари ўзга амир ва пошшолар билан ўзларига муқаррар бўлган ерларга ўрнашади.

Жанг муқаддимаси Мироншоҳ мирзо қўл остидаги барангарнинг ганим жувангарига берган кучли зарбаси билан бошланади. Серблардан ташкил этилган румликларнинг бу қаноти матонат билан мовароуннаҳрликларга қаршилик кўрсатади.

Боязиднинг қисм қумондонларидан бири амир Жаҳоншоҳ ва амир Қора Усмои томонидан қилинган ҳамлага бардош беролмай, ўз одамлари билан маърака майдонидан юз ўгиради. Султон Ҳусайн мирзо байроғи остида тўнланган баҳодир суворийлар ҳам душманга қирғин келтиради. Темурибекдан жангга киришга рухсат олган Муҳаммад Султон мирзо сўл қанотга мадад беришга отланади ва румийларнинг барангарига кўмак бериш учун ошиқайтган гуруҳ билан рубару келади. Икки тараф ўртасида уруш анғиз бўлади. Оқибат амирзода сипоҳи ғолиб келади.

Умаршайх мирзонинг ўғли Пир Муҳаммад мирзо, Искандар мирзо, Султон Аҳмад мирзо ва амир Шоҳмалик, мубориз аскарлар билан илгарй юриб, Рум черикидан кўп кишини қиличдан утказади. Шундан сўнг Соҳибқироннинг барча амирзодалар, умаролар, нуёнларнинг биргаликда жасорат ва мардоналик кўрсатиб, Боязидга ҳужум қилиш тўғрисидаги ҳукми қисиларга ёйилади. Қушинининг барангаридан Мироншоҳ мирзо, амир Жаҳоншоҳ, амир Шайх Иброҳим, Аббоснинг ўғли Ҳожи Абдуллоҳ, амир Ҳожи Сайфуддиннинг ўғли Султон Санжар, шунингдек, Шоҳруҳ мирзо, Ҳалил Султон мирзо, амир Сулаймоншоҳ, Рустам Тоғайбуга ва ўзга номдор

амиру беклар, уруш майдонининг шершикор қаҳрамонлари иттифоқ бўлиб румликларга ташланади.

Муҳаммад Султон мирзо ганим барангари жойлашган ерни эгаллашга муваффақ бўлади. Боязид вазиятнинг бу тарзда жиддийлашганидан таҳликага тушиб, ўз барангарига кўмакка келади ва мирзони эгаллаган жойидан суриб, ўзи у ерга жойлашиб олади. Черикнинг шикаст топган унг ва сул қанот жингчилари султон атрофида тўплана бошлайди.

Кечаётган ҳолатни синчковлик билан кузатиб ва таҳлил этиб турган Соҳибқирон ҳамда падари бузрукворининг мулозими бўлиб турган Шоҳруҳ мирзо Боязид Илдирым томон равона бўлади. Мироншоҳ мирзо, Султон Ҳусайн мирзо, барангар ва жувангарининг сардорлари ва улуглари ҳам ўша томон от сурадилар ва султон ҳамда унинг қисмларини ҳалқага оладилар. Моҳир мерганлар томонидан ёғдирилган уқ ёмири румликларга катта талофат келтиради.

Шиддатли туқнашув кескин ва узоқ давом этади. Ниҳоят, Темурбек қисмларининг қисувига бардоши қолмаган султон аскарлари чекина бошлайди. Боязид қўмондонлигидаги жангчилар сўнгги нафасгача қаршилик кўрсатишда давом этади. Янпичарлар битта қолмай қириб ташлангандан сўнг Боязид ва унинг иккинчи ўғли Мусо Темурбек аскарлари, аниқроғи Соҳибқирон томонидан 1388 йили Чигатой улуси хонлигига кўтарилган Султон Маҳмудхон ибн Суюргатмишхон тарафидан асир олинади¹.

Султоннинг тўнгич фарзанди Сулаймон серблар панонида жанггоҳдан қочинга муваффақ бўлади. Туркларнинг жанг майдонидан қочиб қутилган гуруҳлари Анадулиҳисор қалъасига кириб яшпринади...

Фотиҳ Темурбек музаффар армияси билан бутун Фарбий Анатули буйлаб зафарли юришини давом эттиради. Жиддий қаршиликка дуч келмаган Соҳибқирон қўшини Конъа вилоятини талон-тарож қилади. Усмонийлар салтанатининг қадимий маркази Бурса ҳамда Данизли ва Измир шаҳарлари ёқиб юборилади. Темурбекнинг Анатулига қилган ҳарбий сафари чоғида эришган ажойиб ютуқларидан яна бири унга кучли истехкомга эга бўлган Измир қалъасининг таслим бўлишидир². Измирни мудро-

¹ Қаранг: Бартольд В. В. Улугбек и его время... б. 48.

² Қаранг: Петросян Ю. А. Османская империя... б. 27.

фаа қилаётган рӯдос рицарлари Соҳибқироннинг қалъа-
ни жанг-жадалсиз тоғинини ҳақидаги талабинин рад
этади. Тинчлик пули билан Измирга эга бўлиш режаси
амалга ошмаган Темурбек уни раъдлардан тўнга тутиш-
га амр қилади. Қалъа деворларига бақамти сарқублар
барпо этилиб, у ерга гилдиратиб чиқарилган манжаниқ
ва арродалардан мудофаачиларга қарата тошлар отила-
ди. Қалъа деворлари тагидан нақблар қазилиб, улар
шоҳ-шаббалар билан тўлдирилади ва ёқиб юборилади.
Истеҳкомнинг турли жойларидан раҳналар очилади. Со-
ҳибқирон Измирнинг бошқа шаҳарлар билан қилаётган
алоқасига чек қўйиш мақсадида шаҳар бандаргоҳ (га-
ван)ини тош билан тўлдиришга қарор қилади. Икки
ҳафталик муҳосарадан сўнг шаҳар қаттиқ ҳужум пули
билан Соҳибқирон томонидан фатҳ қилинади. Мудофаа-
чиларнинг бир қисми очик денгиз орқали қочиб улу-
ради. Қочолмай қолганлар Темурбек аскарлари томони-
дан қатли омга гирифтор бўлади.

Темурбек вақтинчалик ўз бирлигидан, мавжудлиги-
дан маҳрум бўлган усмонийлар сарҳадларини 1403 йили
тарк этар экан, Ойдин, Гармиш, Қараман ва бошқа бир
қатор бейликларга мустақиллик беради. Усмон авлодла-
ри тасарруфидаги ерларни Соҳибқирон Ёғозид I Илди-
римнинг тўрт ўғлига бўлиб беришни маъқул кўради.
Натижада ака-укалар орасида тахт учун кураш бошла-
ниб кетади ва у бир неча йилларга чўзилади¹.

Хулоса қилиб айтиш лозимки, Темурбек ҳукмронли-
ги даврида ҳарб иши ва ҳарбий санъат ўзининг олий по-
гонасига кўтарилди. Соҳибқирон барпо этган қудратли ва
ўта интизомли армия жаҳоннинг ўша даврдаги энг ил-
гори сифатида кейинчалик буюк саркардалар, тарихчи
олимлар томонидан эътибор этилди, бир неча аср-
лар мобайнида ҳарб ишида андоза вазифасини ўтади.

Соҳибқироннинг ҳарбий таълимоти бугунги кунда
ҳам ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Темурбекнинг ҳар-
бий маҳорати, жаҳон ҳарб санъатидаги новаторлиги
Республикамиз сарҳадларини кўз қорачигидай сақлаш
мақсадида барпо этилган Миллий армиямизнинг ҳар бир
аъзоси учун дастуруламал бўлмоғи мақсадга мувофиқдир.

¹ Қаранг: *Петросян Ю. А. Османская империя...* б. 28.
259-бетлар.

ЯКУНЛАНМАГАН ЮРИШ

Деярли ўттиз беш йиллик ҳарбий ҳаракатлар натижасида кўндан-кўн юрт ва мамлакатларни ўзи асос солган қудратли салтанат тасарруфи доирасига киритишга муваффақ бўлган Темурбек 1404 йилнинг сўнгги кунлари яқинлашиб келаётган дамларда дилига анча муқаддам туғиб қўйган, фикру зикрини чулғаб олган орзу, яъни турли-туман ажойиб-гаройиблардан ташкил топган, Мо-вароуннаҳр авзонга нисбатан гоятда сирли ва ажиб туйилган Хитой улкасига қадам ранжида қилиш режасини рўёбга чиқаришга қатъий қарор қилади.

Бу нийтга келиб Темур давлати ва Хитой мамлакати ўртасидаги дипломатик алоқалар маълум даражада йўлга қўйилган, савдо карвонлари «Буюк шак йўли» бўйлаб қатнаб турар эди.

Баланд тоғлар ортидаги поёнсиз ерларда жойлашган Хитойга бориб-келиб турган тожирлар, савдогарлар, элчилар Темурбекка бу юрт ҳақидаги керакли маълумотлар — қўшинлар сони, қурол турлари, жанг қилиш усуллари, шунингдек йўллар, кечувлар, доволар, даралар ва ҳоказо ҳарбий аҳамиятга молик хабарларни етказиб турар эди.

Соҳибқирон сўнгги йилларда Хитойда содир бўлган сиёсий ўзгаришлар, яъни мўғулларнинг бу заминдан қувиб чиқарилиши ва маҳаллий Мин сулоласига асос солиниши Чинда яшаётган мусулмонлар аҳволининг кескин ёмонлашувига сабаб бўлганлигидан, айниқса, Мин сулоласи асосчисининг исломга душманлик назари билан қараётганлигидан яхши хабардор эди.

Низомуддин Шомийнинг таъкидлашича, Темурбек 1399 йил қиш мавсумини Қорабоғда ўтказаятган чоғда Хитой ҳоқонининг ўлиmidан маълум фурсат олди арзимаган баҳона билан юз мингдан зиёд аҳли мусулмонни қатл этганлиги, ўз ҳукмронлиги остидаги эл-улусларда мавжуд бўлган исломни йўқ қилганлиги тўғрисидаги мудҳиш хабарни эшитди¹.

Соҳибқирон аҳли мўминларни улар бошига тушган зулму жафодан ҳалос қилишга, Мин давлатининг кучайиб кетишини олдини олишга қандай йўл билан эришиш мумкинлиги тўғрисида кўн бош қотиради. Ва ниҳоят,

¹ Қаранг: Баргольд В. В. Улугбек и его время. Сочинения. Т. II, ч. 2. М., 1964. с. 68.

бунинг учун урушдан бошқа илож йўқлигига иқрор бўлади.

Шарқ томонга бўлажак юришга бир неча йил давомида пухта тайёргарлик кўрган Соҳибқирон фармони олий эълон қилиб, тавачиларга тезда лашкарнинг сонини ҳисобга олиш, изофа-қўмакчи кучлар бераолувчи вилоят, шаҳар ва туманларни рўйхатга киритишга ҳукм қилади.

Ҳумоюн хабар элтувчи буйруқлар — тавачилар орқали салтанатнинг барча томон ва чеккаларига қанот қоқади. Вилоят, юрт, ўлка, музофотларнинг ҳокимлари, атоқли саркардалару лашкарбошилар олий бош қўмондоннинг муҳри билан зийнатланган ёрлиқларга бўйин эгиб, буйруқда аниқ курсатилган миқдордаги аскар, қурол-яроғ, аслаҳа-анжом, озиқ-овқат ем-хашак билан ваъдалашган жой — мвод ерига белгиланган муддатда етиб кела бошлайди.

Темурбек боргоҳининг тупроғи Эрону Турон, Хуросону Озарбайжон, Мўғулистону Дашти Қипчоқ ва ўзга юрт улугларининг бўса жойига айланади.

Ўрдугоҳга йиғилаётган черик аҳлини тавачилар тартибга солиб, уларнинг сонини дафтарларга киритадилар. Ўзлик, юзлик, минглик, туман бекларидан тортиб жангчиларнинг ҳар биригача улуфа — маош, инъом ва тортиқлар берилади.

Ушбу масъулиятли сафарга мутасадди бўлган ҳарб аҳли қурол-яроғ, аслаҳа-анжом, кийим-кечак ва ҳоказоларни тартибга келтириш, синону қилчларни ўткирлаш, қалқону зирхларни таъмирлаш, айилу узангиларни шайлаш сингари ишлар билан машғул бўлиб турган чоғда Темурбек давлатининг бошқа зарур ва кечиктириб бўлмас юмушлари билан банд бўлади. Сарой Мулкхоним мадрасасига келиб тушган Соҳибқирон суюкли набираси Пир Муҳаммад ибн Жаҳонгир мирзога тулпор от, зарбоф тўн, мурассаъ камар ва ҳокимлик нишони ҳисобланувчи жига инъом қилиб, уни Жанубий Афғонистоннинг Зобулистон вилоятини бошқариш учун жўнатади¹.

Шу асосда Самарқандга Миср кишварининг ҳукмдори Малик Фаррухдан Темурбекнинг ашаддий ганимлари ҳисобланмиш Султон Аҳмад жалойир ва Қора Юсуф

¹ Хитой юриши билан боглик воқеалар баёни аксар ҳолларда Мирхондинг Огаҳий томонидан ўзбек тилига таржима қилинган «Равзат ус-сафо» асарида олинган. Қаранг: *Мирхонд*. Равзат ус-сафо... 213 а — 217 а.

туркманларнинг ҳибсга олиниб, банди қилинганлиги ҳақидаги нома билан элчи келади. Соҳибқирон Миср элчисига марҳамат назари билан қараб, уни подшоҳона ва тухфалар билан ҳурсанд қилади.

Шундан сўнг Малик Фаррухнинг ҳибсдаги Султон Аҳмад жалолирнинг қўл-оёғини кишанлаб, зудликда Самарқандга юбориш зарурлиги қайд этилган мактуб элчига тонширилади ва унга юртига қайтиб кетишга ижозат берилади.

Айни шу кезларда пойтахтга фараон ва Дашти Қипчоқдан ташриф буюрган элчиларга ҳам уз масканларига жўнаб кетишга рухсат этилади.

Элчиларни кузатиш маросими билан боғлиқ ишлар ниҳоясига етгач, Соҳибқирон Тошкент, Сайрам, Акпара, Янги (Авлиё Ота), Мўғилистон вилоятининг Хитой чегарасигача бўлган ҳукуматини амирзода жуванбахт Улугбек Қурагон ибн Шоҳруҳ мирзога, Андижон, Ахсикат, Хўтан, Қошғар вилоятларининг ҳокимлигини эса амирзода Иброҳим Султон ибн Шоҳруҳ мирзога марҳамат ва мурувват қилганлигидан аркони давлат, беку бекот, амиру умаро, фозилу фузало, фақир у фуқарони хабардор қилади.

Эндигина ўн бир баҳорни қаршилаган ёш мирзолар Темурбекка ўзларига курсатилган лутфу иноятлар учун чексиз мишнатдорликлар билдириб, салтанат тахт поясига мулозимлик қилишга тайёр эканликларини изҳор этиш билан бирга боболаридан ишъон этилган юртларга жўнаб кетмасдан у кишининг музаффар лашкаргоҳида қолишга ижозат сўрайдилар.¹ Оз фурсатдан кейин Пир Муҳаммад Тоғайбуга, Шайх Баҳдул, Баён Темур Оқбуга, Муҳаммад Озод сингари номдор лашкарбошилар қўшинининг асосий кучларидан ташкил топган ўнг қўл — барангар қисмларини тўпланиш ўрни қилиб тайинланган Тошкентда жамлаш учун Сайрам, Шоҳруҳия ва ўзга вилоятларга илдам равона бўладилар.

Бибиҳоним мадрасасидан отланиб, Кўксаройга тушган Соҳибқирон ўзининг иониби этиб белгиланган амир Буррундуққа сафарга отланаётган қўшинининг аниқ сонини олиш, синоҳнинг қурол-яроғ, озиқ-овқат, уст-бош, ем-хашак билан қай даражада таъминланганлигини аниқлаш, эҳтиёткорлик ва хавфсизлик чораларини кўриш каби вазифаларни юклайди.

¹ Қаранг: Бартольд В. В. Улугбек и его время... с. 71.

Ўз хизмат бурчини сидқидиллик билан ўташга киришган амир Бурундуқ Темурбекка Мовароуннаҳр, Туркистон, Хоразм, Балх, Бадахшон, Хуросон, Мозандарон, Итил буйи ерларидан йиғилган икки юз минг кишилик отлиқ ва ишда қўшинининг Хитой сафарига шай турганлиги ҳақида ахборот беради...

Кези келганда қайд этиш лозимки, «Равзат ус-сафо» муаллифи Мирхонд темурий амрзода Султон Аҳмаддан Темурбек Кўрагон қўшинининг адади, яъни сони битилган девонхона дафтарининг унинг қўлида эканлиги ва бу дафтарда Хитойга сафарга отланган учун мўлжалланган икки юз етмиш икки минг олти юз ўн икки аскарга маош — улуфа берилганлиги ҳамда шу даврга келиб Соҳибқирон армиясининг умумий сони саккиз юз минг суворий ва ишдалардан иборат эканлиги ҳақида маълумот борлигини қайта-қайта эшитганлигини ёзади.¹

Амир Бурундуқдан керакли ахборотни олган Темурбек барангар — унг қанотга Ҳалил Султон ибн Мироншоҳ мирзо, Аҳмад ибн Умаршайх мирзоларни бош қилиб, уларга амир Худайод Ҳусайини, амир Шамсуддин ибн Аббос баҳодир ва ўзга қўшун ва туман бекларини мулозим қилиб Тошкент, Сайрам ва Шоҳруҳияни ўз аскарини қисмлари учун қишлоқ қилинларини буюради.

Сўл қанот — жувангар қўмондонлиги Султон Ҳусайн (Соҳибқирон қизининг ўғли) Мирзога тошпирилиб, мазкур қўшинининг Ясси (ҳозирги Туркистон) ва Сабронга бориб, қишини ўша ерларда ўтказишига фармон қилинади. Самарқанд ҳукуматини вақтинчалик бошқариб турганини амир Аргуншоҳга, молия ишлари билан машғул бўлишини Шайх Чехрага ҳукм қилган Темурбек 1404 йилнинг 27 ноябрида қўшинининг маркази — қўлга раҳбарлик қилиб, қуёшдек ёрқин байроқу ой кўринишли аламларини ҳиллиратиб, кўсу ноғораларини уриб, Хитой томонга қараб йўлга чиқади ва Қорабулоқ мавзеида ором олини учун тўхтади. Ушбу мавзеида барпо этилган лашкаргоҳга теварак атрофдаги ерлардан аскарлар гуруҳ-гуруҳ, фавж-фавж булиб келиб қўшилади. Бир оз муддатдан сўнг Қорабулоқдан отланган қўшин анчагина масофа йўл босиб, Тошлик мавзеига етиб келгач, ҳавонини авзон бирдан бузилиб, еру осмонни зулмат қоплайди. Насирини намол эсиб, ҳавонинг ҳарорати кескин пасайди. Аввад кучли ёмғир, сўнгра қалин қор ёғади.

¹ Қарағ: *Мирхонд. Равзат ус-сафо...* 214 а.

Қаттиқ совуқ шиддатидан аскарларининг аъзойи-бадани титрайди, ёнаётган гулханлар сўнади, оқиб турган кўлу — дарёлар музлайди, дарахтларининг шохлари оқ либосга бурканади, тепаликлардан сойлик ва жарликларга томон шарқираб оқаётган ғармоқу жилғалар яхлайди, ҳайвонлар ўз тўқайзору уяларига яширинади. Борлиқ бу совуқ офатидан қутулиш илинжида Аллоҳдан навоҳ тилайди. Совуқ даҳшатидан замин юзи саргаяди, боғларнинг кўрку жамоли гўбурсимон тусга киради, майсазор ва чамаиזורларнинг жисми сулиб, улардаги гўзаллик ва кўркемликлдан нишон қолмайди.¹

Соҳибқирон қўшини Туронзамида шу вақтда қадар бўлмаган жуда кучли совуқнинг хуружига эътибор бермай, от-уловларга ёпинчиқлар ёпиб, аскарлар чакмону совутлар кийиб, юришда давом этади ва илгарироқ қишловлар учун тайёрланган Оқсулотдаги бошнаналарда мақом тутайди.

Оқсулотда Темурбек 28 кун давомида, яъни 1404 йилнинг 25 декабригача қолиб кетади. Бекларининг, хосларининг кўпчилигини қишни ўтказиш, отларин емлаш учун Тошкент жўнатади. Ўрдугоҳда амир Шайх Нуруддин, амир Шоҳмалик, амир Хожа Юсуфлардан бўлак саркардалар қолмайди.¹

Қуёш жадий буржигача кириши билан, яъни 1404 йилнинг 22 декабридан совуқнинг шиддати янада зўрайди. Ибн Арабшоҳнинг тасвирлашича, агарда бирор киши нафас чиқарса, унинг нафаслари соқол ва мўйлови билан музлаб қолар, агар киши туфласа, туфуги ерга бориб етмай, яхлаган ўқ сингари ерга қадалар эди².

Мана шундай оғир шароитга қарамай Соҳибқирон 25 декабр кун Оқсулотдан йўлга чиқади ва муз билан қопланган Сирдарёдан эсон-омон ўтиб, 1405 йилнинг 14 январида Ўтрорга етиб келади.

Ўтрор ҳокими Бердибекининг уйига тушган Темурбек ҳут ойининг ўртасида ҳаракатга келиши лозим бўлган бараңгар, кўкламнинг дастлабки кунларида юришга чиқишга тайёр турган жувангар ва ўзи раҳбарлик қилаётган марказ — қўл қисмлари босиб ўтиши мўлжалланган

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур...* I китоб. 319 б.; *Мирхонд. Равзат ус-сафо...* 214 б.

² Қаранг: *Фасик Хавафи. Муджмал-и фасихи (фасихов свод).* Перевод, предисловие, примечания и указатели Д. Ю. Юсуповой. Ташкент, Фан, 1980. С. 125—126.

³ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур...* I китоб. 321 б.

йўллариинг аҳволини билиш мақсадида Сайрам ва Қудон томонга кишиларини жўнатади. Борганлар у ерларга икки найза бўйи қор тушганлигини, қалин қор касратидан йўллариинг, даралариинг бутунлай бекилганлигини маълум қиладилар.

Шу аснода дашту саҳроларда сарсону саргардон кезиб юрган Тўхтамишхон ўзининг содиқ навқари Қорахожани Ўтрорга Темурбек хузурига элчи этиб юборади.

Девонхонада Чингизий хонзодалар, темурий мирзолар, йирик саркардалар билан юриш бобида суҳбат қилиб ўтирган Соҳибқирон қабулига таширф буюрган Қорахожа Тўхтамишхоннинг Темурбек билан бўлган жангу жадалдан, сўнг кўп азоб-уқубат чекканлиги, душманлари таъқибидан қочиб, чулу биёбонларда оч-ялангоч юрганлиги, энди Соҳибқирон гуноҳларидан кечиби, унга марҳамат кўрсатса, ортқиқ итоат ва тобеллик доирасидан ташқарига чиқмаслиги ҳақидаги тавба-тазарруга онд сўзларини баён этади.

Соҳибқирон элчига лутф кўрсатиб, Тангри таоло изи берса Хитой юришидан кейин ўзаро уруш ва изолардан боши чиқмай қолган Дашти Қиичоқ ва Жўми учусини гина — кудурат бўлганчидан мусаффо этиб, Тўхтамишга топиширишга жазм қилганлигини хонга етказишни Қорахожага тайинлайди.

1404 йилининг 9 февралда Темурбекнинг соғлиги тўсатдан ёмонлашиб, иситмаси кўтарилиб кетади. Соҳибқироннинг хос табиби мавлоно Фазлуллоҳ томонидан беморни дарддан халос қилиш йўлида қўлидан келган барча влож ва муолажаларнинг қилиниши ҳеч қандай натижа бермайди.

Қазо вақти етишаётганлигини сезган Темурбек иффатойин маликаларни, жуванбахт амирзодаларни, зафар ёр улўг амирларни ўзининг қошига ундаб, уларга мулк ва миллат, дин ва давлат, қўшин ва райятни бошқаришда мавжуд қонун-қоидаларга риоя қилиш, адолат билан сиёсат юритиш, Опа-замин тупроғини гаразли пазардан кўз қорачигидай сақлаш борасида бир неча сўзлар айтади.

Улпмидан олдин Пир Муҳаммад ибн Жаҳонгир мирзони ўзининг валиаҳди — тахт вориси этиб белгиллаганлигини, шунинг сабабли қолган барча шахзодалару лашкарбошилар Пир Муҳаммаднинг тахт меросхўри эканлигини тан олиб, унинг итоатларидан бўйин товламасликларни ҳақида қасам пчинларини талаб қилади.

Қаттиқ совуқ шиддатидан аскарларининг аъзойи-бадани титрайди, ёнаётган гулханлар сўнади, оқиб турган кўлу — дарёлар музлайди, дарахтларининг шохлари оқ либосга бурканади, теналиклардан сойлик ва жарликларга томон шарқираб оқаётган irmoқу жилғалар яхлайди, ҳайвонлар ўз тўқайзори уяларига яширинади. Борлиқ бу совуқ офатидан қутулиш илинжида Аллоҳдан навоҳ тилайди. Совуқ даҳшатидан замин юзи сарғаяди, боғларнинг кўрку жамоли губорсимон тусга киради, майсазор ва чаманзорларининг жисми сулиб, улардаги гўзаллик ва кўркемликдан нишон қолмайди.¹

Соҳибқирон қўшини Туронзаминда шу вақтда қадар бўлмаган жуда кучли совуқнинг хуружига эътибор бермай, от-уловларга ёпинчиқлар ёпиб, аскарлар чакмону совутлар кийиб, юришда давом этади ва илгарироқ қишловлар учун тайёрланган Оқсулотдаги бошнаналарда мақом тутайди.

Оқсулотда Темурбек 28 кун давомида, яъни 1404 йилнинг 25 декабригача қолиб кетади. Бекларнинг, хосларнинг кўнчилигини қишни ўтказиш, отларни емлаш учун Тошкент жўнатади. Ўрдугоҳда амир Шайх Нуруддин, амир Шоҳмалик, амир Хожа Юсуфлардан бўлак саркардалар қолмайди.¹

Қуёш жадий бурижга кириши билан, яъни 1404 йилнинг 22 декабридан совуқнинг шиддати янада зураяди. Ибн Арабшоҳнинг тасвирлашича, агарда бирор киши нафас чиқарса, унинг нафаслари соқол ва мўйлови билан музлаб қолар, агар киши туфласа, туфуги ерга бориб етмай, яхлаган ўқ сингари ерга қадалар эди².

Мана шундай огир шароитга қарамай Соҳибқирон 25 декабр кун Оқсулотдан йўлга чиқади ва муз билан қопланган Сирдарёдан эсон-омон ўтиб, 1405 йилнинг 14 январидан Ўтторга етиб келади.

Ўттор ҳокими Бердибекнинг уйига тушган Темурбек Хут ойининг ўртасида ҳаракатга келиши лозим булган барангар, кўкламнинг дастлабки кунларида юришга чиқишга тайёр турган жувангар ва ўзи раҳбарлик қилаётган марказ — қўл қисмлари босиб ўтиши мўлжалланган

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур... I китоб. 319 б.; *Мирхонд*. Равзат ус-сафо... 214 б.

² Қаранг: *Фасик Хавафи*. Муджмал-и фасихи (фасихов свод). Перевод, предисловие, примечания и указатели Д. Ю. Юсуповой. Ташкент, Фан, 1980. С. 125—126.

² Қаранг: *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур... I китоб. 321 б.

йўллариининг аҳволини билиш мақсадида Сайрам ва Қудон томонга киниларини жўнатади. Борганлар у ерларга икки найза бўйи қор тушганлигини, қалин қор касратидан йўллариининг, даралариининг бутунлай бекилганлигини маълум қиладилар.

Шу аснода дашту саҳроларда сарсону саргардон кезиб юрган Тўхтамишхон ўзининг содиқ навқари Қорахожага Ўтторга Темурбек хузурига элчи этиб юборади.

Девонхонада Чингизий хонзодалар, темурий мирзо-лар, йирик саркардалар билан юрин бобида суҳбат қилиб ўтирган Соҳибқирон қабулига таширф буюрган Қорахожа Тўхтамишхоннинг Темурбек билан бўлган жангу жадалдан, сўнг кўп азоб-уқубат чекканлиги, душманлари таъқибидан қочиб, чулу биёбонларда оч-ялангоч юрганлиги, энди Соҳибқирон гуноҳларидан кечиб, унга марҳамат кўрсатса, ортиқ итоат ва тобеллик доирасидан ташқарига чиқмаслиги ҳақидаги тавба-тазарруга онд сўзларини баён этади.

Соҳибқирон элчига лутф кўрсатиб, Таңгри таоло изи берса Хитой юришидан кейин узаро уруш ва инзозлардан бошин чиқмай қолган Дашти Қинчоқ ва Жўми учусини гина — кудурат бўлганчидан мусаффо этиб, Тўхтамишга топиширишга жазм қилганлигини хонга етказишини Қорахожага тайинлайди.

1404 йилининг 9 февралда Темурбекнинг соғлиги тусатдан ёмонлашиб, иситмаси кўтарилиб кетади. Соҳибқироннинг хос табиби мавлоно Фазлуллоҳ томонидан беморни дарддан халос қилиш йўлида қўлидан келган барча плож ва муолажаларининг қиллиниши ҳеч қандай натижа бермайди.

Қазо вақти етишадганлигини сезган Темурбек иффа-тойини маликаларини, жуванбахт амирзодаларини, зафар ёр улуг амирларини ўзининг қошига ундаб, уларга мулк ва миллат, дин ва давлат, қўшин ва раийятни бошқаришда мавжуд қонун-қондаларга риоя қилиш, адолат билан сиёсат юритиш, Она-замин тупроғини гаразли بازارдан кўз қорачигидай сақлаш борасида бир неча сўзлар айтади.

Ўлимидан олдин Пир Муҳаммад ибн Жаҳонгир мирзонини ўзининг валиаҳди — тахт вориси этиб белгилаганлигини, шунинг сабабли қолган барча шахзодалару лашкарбошилар Пир Муҳаммаднинг тахт меросхўри эканлигини тан олиб, унинг итоатларидан бўйини товламасликларини ҳақида қасам ичишларини талаб қилади.

1405 йилнинг 18 феврал куни шом билан ҳуфтоънинг орасида Ҳазрат Соҳибқирон Темурбек Қўрагон бир печабор калиман тойибани такрор эдиб, азият жонини Яратганининг қўлига тонширади¹.

Соҳибқироннинг шамсий йил ҳисоби билан 70 ёшда тўсатдан вафот этиши Хитойга қилинган ҳарбий юришнинг давом эттирилиши ва уни ниҳоясига етишига имкон бермади.

¹ Қаранг: *Мирхонд. Равазат ус-сафо...* 217 б; *Фасих Хавафи...* б. 126; *Янубовский А. Ю. Тимур...* б. 73 ва ҳ.

ХОТИМА ЎРИНДА

Атоқли саркарда, буюк давлат арбоби, истеъдодли таъкилотчи, ватанпарвар ва халқпарвар инсон Темурбек Курагоннинг Туркистон халқларини бирлаштириш, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, ҳарбий нуқтаи назардан кучли империя тузишдек ута масъулиятли вазифани уддалаш борасида тинмай фаолият кўрсатганига салкам етти аср бўлди.

Бу йил, яъни, 1996 йили истиқлол нашиндасини сураётган эркесвар халқимиз ўзининг улуг ўғлини Соҳибқирон Темурбек ибн Тарагай таваллуд тонган кунининг 660 йиллигини таътанали нишонлайди.

Республика Вазирлар маҳкамасининг 1994 йил 23 декабрда қабул қилинган қарорида бу шонли сананинг Ватанимизда кенг миқёсда нишонланиши алоҳида таъкидланади. Шунга мувофиқ «Амир Темур ва унинг дунё тарихида тутган ўрни» мавзуида халқаро илмий анжуман утказиш, махсус халқаро сайёҳ йўллари очиш, Соҳибқирон номи билан бевосита боғлиқ бўлган обидалар ва қадамжоларни таъмир этиш ва сайилгоҳларга айлантириш, жаҳонгирининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида асарлар нашр қилиш, бадиий, ҳужжатли фильмлар яратиш каби ишларни амалга ошириш зарурлиги қайд этилган.

Ушбу рисолада Темурбекка бутун жаҳон кўламида шуҳрат келтирган, номини Машриқдан Мағрибга қадар достоқ қилган асосий сифати, яъни саркардалик истеъдоди ҳақида юритилган мулоҳазалар Соҳибқирон ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги кўндан-кўн, тарихий-илмий асарларда келтирилган ҳужжатли материалларга асосланган.

Муаллиф мазкур мўъжаз рисолада буюк ватандошимиз Темурбек Курагоннинг жаҳон ҳарб иши ва ҳарб санъатини ривожлантириш борасида олиб борган сайй-ҳаракатлари ҳақида маълум даражада китобхонларга маълумот бераолса, беҳад мамнун бўлур эди.

ЛУҒАТ

- Адовий — порох, дори
Адув — ёв, ганим, душман
Алам — байроқ, ялов
Амирул-умаро — бош қўмондон
Аррода — тош иргитувчи мослама, манжаниқ
Ахтачи — сарой отбоқари
Бавурчи — сарой ошпази, бакавул
Барангар — қўшинининг ўнг қаноти
Барангар ҳираули — ўнг қўл, ўнг қанот авангарди
Бекларбеги — бош қўмондон, амирул — умаро
Боргоҳ — ҳукмдор чодир; ҳукмдор қабулхонаси
Бору — қалъа девори
Будал — қисмларнинг жойлашиш ўрни, позиция
Бурж — қалъа деворининг чуққиси, минора; шаҳар деворининг бурилиш жойларига қурилган ва соқчилар турадиган қоровулхона
Бурқа — яккама-якка олинув чоғида паҳлавонлар юзига тутиладиган симли ниқоб
Бўлжар — ҳарбий қисмларнинг йиғилиш ўрни, қўшин тўпланиш учун белгиланган жой
Бўлук — полк
Гузар (гоҳ) — кечув, кечик
Дафтардор — кнрим-чиқим, ҳисоб-китоб ишлари билан шугулланувчи
Доруга — шаҳар, қалъа, қўргон бошлиғи
Дору — порох, дори
Дорухона — тўпнинг порох солинадиган қисми
Еги — ёв, душман, ганим

Жаба — совут
Жабахона — аслаҳахона, қурол-прог омбори
Жидол — жанг, саваш, уруш
Жувангар — қўшиннинг чап қаноти, сўл қўл
Жувангар ҳиравули — чап қанот (қўл) авангарди, илгор қисми
Ички — сарой мулозими
Каманд — ҳалқа, сиртмоқ; арқон
Кежим — жанговар от ёнинчиги
Куран — аравалар ёрдамида доира шаклида қурилган лашкароҳ,
 лагер
Кўрага — ногора
Кўс — довул, катта ногора
Манжапиқ — тош отиш қуроли, катапулта
Манглай — илгор қисм, авангард
Масоф — жанг, саваш
Матваран — ҳарбий кенгаш
Маърака — жанг, уруш
Маъракагоҳ — жанггоҳ, жанг майдони
Мингбеги — минг жангчидан иборат қисм қўмондон
Минглик — минг аскардан иборат ҳарбий қисм
Минд вақти — ваъда вақти, келишилган вақт
Мубориз — баҳодир, паҳлавон
Мужда — хабар
Мунший — девонхона котиби
Мурчил — қисмларининг жанговар сафар тартиби
Муқотала — жанг; уруш
Муҳосара — қуриш, қамал
Мушду — ўткир тигли (учли) санчиқ
Найзабар — найзадор
Нақб — ер ости йули
Нақбкан — ер ости йули, яъни нақб қазувчи
Новакандоз — ўқ — ёйчи
Пепкаш — совға, тортиқ
Раъд — тўп, замбарак
Раъдандоз — тўпчи, раъд тўпи отувчи
Сангандоз — тош отувчи

Саркўб — қалъа, қўрғон деворлари ёнида сунъий равишда ҳосил қилинган тупроқ уюми
Саронарда — ҳукмдор чодир, ҳаймаси
Сонғиз — Темурбекнинг шахсий гвардияси
Сирчи — шиша ясовчи уста
Суюргал — зодагонларга маълум шарт ва имтиёзлар асосида бериладиган ер-мулк
Табарзин — ойболта
Табл — довул, ногора
Тавачи — ҳукмдорнинг фармонини қисмларга етказувчи амалдор, адъютант
Талоя — тунги соқчи гуруҳ
Тахшандоз — тахш (арбалет) отувчи
Тиркан — ўқдон
Туман — 10 минг кишилиқ ҳарбий қисм, дивизия
Туманбеги — туман қўмондон, генерал
Тунқал — қўшиннинг белгиланган (миод ери) жойга тўпланиш тўғрисидаги олий бош қўмондон буйруғи
Тура — одам бўйига тенг қалқон
Тўқин — жанг, саваш
Улуфа — аскарлар маоши
Фавж — гуруҳ, отряд
Фатила — пилик, ўт пилиги
Хабаргир — айгоқчи, жосус, разведкачи
Худ — баҳодирлар дубулгаси
Чапавул — қўшин сул қанотининг бир булаги
Чанар — ҳандаклар гирдига ўрнатилган четан
Чарга — ов, шикор
Чагдавул — қўшиннинг арьергарди
Чаҳоройна — совут, зириҳ
Черик — қўшин, лашкар
Шабихун — тунги хужум
Шақавул — қўшин ўнг қанотининг бир булаги
Шиб — қалип ўқ ёмғир; қалин ўқ ёғдириш
Юзбеги — юз кишидан иборат қисм сардори
Юзлик — юз кишидан ташкил этилган ҳарбий бўлинма
Язак — кундузги соқчи отлиқ гуруҳ

Ясаул — амалдорни кузатиб борувчи, соқчи, қўриқчи
Ясол — жанговар тартиб, саф
Ясоқ — жазо, улим жазоси
Уибег — ўн кишидан иборат бўлим сардори
Уилк — ўн кишидан иборат ҳарбий бўлим
Урон — парол
Урдугоҳ — лашкаргоҳ, лагер
Угруқ — қўшни ортидан келувчи кўч-кўрон, обоз
Қажарчи — йўлбошловчи, йўл кўрсатувчи
Қамурга — ов қилинадиган жой, шикоргоҳ
Қаранул — асосий кучлардан анча илгари юрувчи разведкачи су-
 ворий гуруҳ, аванпост
Қашлоқ — қишлоқ учун мўлжалланган жой
Қозон — тўн, замбарак
Қорураандоз — ичига ёнувчи модда — нафт солинган шиша ири-
 тувчи
Қувгунчи — таъқиб этувчи, қувувчи
Қувбул — қўшни қанотларини химоя қилувчи қисм
Қулавуз — йўлбошловчи, йўл кўрсатувчи
Қўл — қўшни маркази
Қўшуп — ҳарбий қисм
Ғул — қўшни маркази
Ҳарб — уруш; жанг
Ҳаранул — илгор қисм, авангард

МУНДАРИЖА

Буюк саркарда	3
Истеъдоднинг сайқал топиши	6
Қарор қатъий, шикоятга урив йуқ	41
Туфон	50
Ҳивдистон фатҳи	59
Яшвининг сувиши	71
Яқунлапмаган юриш	82
Хотима ўрнида	89
Лугат	90

Адабий-бадиий нашр

Ҳамидулла Дадабоев

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАРБИЙ МАҲОРАТИ

Муҳаррир: Ефут Раҳимова

Мусаввир Юлай Габзалилов

Расмлар муҳаррири Ю. Габзалилов

Техник муҳаррир Уляна Ким

Мусаҳҳиҳ Маҳира Аҳмаджон қизи

Босмахонага берилди 1.2.96. Босишга рухсат этилди 8.04.96. Улчам
84×108 1/32. Рузнома қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босма.
Шартли босма табоғи 3,0. Нашр табоғи 5,14. Нусхаси 10000. Буюрт-
ма 8045. Баҳоси шартнома асосида.

«Езувчи» нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот Қўмитаси ижарадаги
Тошкент полиграф комбинатида босилди. Тошкент, Навоий
кўчаси, 30.

Дадабоев, Ҳамидулла.

Д 15 Амир Темурнинг ҳарбӣ маҳорати / Масъул
муҳаррир А. Ҳаюмов /.— Т.: Ёзувчи, 1996.— 96 б.

Ушбу рисолада Темурбекининг жаҳоншумул обрӯ-аътибор ва шон-шуҳрат топишида бош омил ҳисобланган жиҳат, яъни саркардалик истеъдоди, ҳарбӣ маҳорати, жаҳон ҳарб санъати ривожига қўшган улкан ҳиссаси, у тулган армиянинг таркибӣ туашлипи, тактикаси ва стратегияси ҳусусида тарихий илмий асарларда қайд этилган аниқ маълумотларга таянган ҳолда фикр юритилди.

Рисола илмий жамоатчилик вакиллари, умуман, маданий меросимиз ва тарихимиз мухлисларига бағишланган.

ББК 63.3(5У)